Присвячено П. В. Анненкову

Гості давно роз'їхались. Годинник пробив пів на першу. В кімнаті лишилися тільки господар, та Сергій Миколайович, та ще Володимир Петрович.

Господар подзвонив і звелів прибрати зі столу.

— Отже, цю справу вирішено,— промовив він, глибше сідаючи в крісло і запаливши сигару,— кожен з нас повинен розповісти історію свого першого кохання. Ваша черга, Сергію Миколайовичу.

Сергій Миколайович, кругленький, з пухкеньким білявим обличчям чоловік, подивився спочатку на господаря, потім звів очі до стелі.

— У мене не було першого кохання,— сказав він нарешті,— я просто почав з другого.

— Як це так?

— Дуже просто.— Мені було вісімнадцять років, коли я вперше почав залицятись до однієї дуже милої панночки; але я упадав коло неї так, ніби це не було для мене чимсь новим — так само, як я упадав потім коло інших. Власне кажучи, вперше й востаннє я закохався років у шість, в свою няню; але це було дуже давно. Подробиці наших стосунків стерлися з моєї пам'яті, та коли б я їх і пам'ятав, кого це може цікавити?

— То як же бути? — почав господар.— В моєму першому коханні теж небагато цікавого; я ні в кого не закохувався до знайомства з Ганною Іванівною, моєю теперішньою дружиною,

— і все у нас ішло як по маслу, батьки нас висватали, ми дуже скоро полюбились одне одному — і побрались, не зволікаючи. Моя казка двома словами мовиться. Я, панове, мушу признатись, зачіпаючи питання про перше кохання, покладався на вас, не скажу старих, але й не молодих холостяків. Може, ви нас чим-небудь потішите, Володимире Петровичу?

— Моє перше кохання і справді належить до числа не зовсім звичайних,— відповів, трохи запнувшись, Володимир Петрович, чоловік років сорока, чорнявий, з легкою сивиною.

— А! — промовили господар і Сергій Миколайович в один голос.— Тим краще... Розповідайте.

— Гаразд... проте ні: розповідати я не буду, я не майстер розповідати; виходить сухо і коротко або дуже довго й фальшиво; а коли дозволите, я запишу все, що згадаю, в зошит і прочитаю вам.

Приятелі спершу були не погодились, але Володимир Петрович таки наполіг на своєму. За два тижні вони знову зійшлися, і Володимир Петрович додержав своєї обіцянки.

Ось що стояло в його зошиті.

I

Мені минуло тоді шістнадцять літ. Було це влітку 1833 року.

Я жив у Москві, в моїх батьків. Вони наймали дачу поблизу Калузької застави, проти Нескучного. Я готувався в університет, але працював дуже мало і не поспішаючи.

Ніхто не обмежував моєї свободи. Я робив, що хотів, особливо відколи розстався з останнім моїм гувернером-французом, котрий ніяк не міг звикнути до думки, що він впав "як бомба" (comme une bombe) в Росію, і з лютим виразом на обличчі цілими днями валявся в ліжку. Батько поводився зо мною байдуже-ласкаво; матінка майже не звертала на мене уваги, хоч у неї, крім мене, не було дітей: інші турботи її поглинали. Мій батько, людина ще молода і дуже гарна на вроду, одружився з нею з інтересу; вона була старша за нього на десять років. Сумним було життя моєї матінки: вона безнастанно хвилювалась, ревнувала, сердилась, але не в присутності батька; вона дуже його боялась, а він тримався з нею строго, холодно, відчужено... Я не бачив людини більш вишукано спокійної, самовпевненої і самовладної.

Я ніколи не забуду перших тижнів, що їх я прожив на дачі. Погода стояла чудова; ми переїхали з міста дев'ятого травня, саме на Теплого Миколу. Я гуляв то в саду нашої дачі, то по Нескучному, то за заставою; брав з собою якусь книжку — курс Кайданова, наприклад,— але рідко її розгортав, а більше читав уголос вірші, яких знав дуже багато напам'ять; кров шумувала в мені, і серце мліло,— так солодко і смішно; я все ждав, наче чогось боявся, і всьому дивувався, і весь був напоготові; фантазія буяла й носилась навколо тих самих уявлень, як на світанку стрижі навколо дзвіниці; я замислювався, сумував і навіть плакав; але і крізь сльози, і крізь сум, навіяний то співучим віршем, то красою вечора, проступало, як весняна травиця, радісне почуття молодого, вируючого життя.

У мене був верховий коник, я сам його сідлав і їхав куди-небудь подалі, пускався навскач і уявляв собі, ніби я рицар на турнірі — як весело дув мені у вуха вітер! — або, піднявши обличчя до неба, приймав його осяйне світло і блакить у розкриту душу.

Пригадую, в той час образ жінки, привид жіночого кохання майже ніколи не виникав у ясних обрисах в моїй уяві; але в усьому, що я думав, в усьому, що я відчував, таїлося напівсвідоме, соромливе передчуття чогось нового, несказанно солодкого, жіночого...

Це передчуття, це чекання пройняло всю мою істоту: я дихав ним, воно струменіло по моїх жилах в кожній краплині крові... йому судилося невдовзі збутися.

Дача наша складалася з дерев'яного панського будинку з колонами і двох низеньких флігельків; у флігелі ліворуч містилась малесенька фабрика дешевих шпалер... Я не раз ходив туди дивитись, як десяток худорлявих і скуйовджених хлопчаків у заяложених халатах і з виснаженими обличчями раз у раз вискакували на дерев'яні підойми, що тисли на чотирикутні оцупки преса, і таким чином вагою своїх кволих тіл витискали барвисті візерунки шпалер. Флігельок праворуч стояв порожній і здавався в найми. Якось — тижнів через три після дев'ятого травня — віконниці у вікнах цього флігелька відчинились, показалися в них жіночі обличчя — якась сім'я оселилася в ньому. Пригадую, того самого дня під час обіду матінка спитала дворецького, хто такі наші нові сусіди, і, почувши прізвище княгині Засєкіної, спершу промовила з якоюсь пошаною: "А! княгиня...— А потім додала: — Певно, бідна якась".

— Трьома візниками приїхали,— зауважив, шанобливо подаючи страву, дворецький,— свого екіпажа не мають, та й меблі нікудишні.

— Так,— одказала матінка,— а все-таки краще.

Батько холодно глянув на неї; вона замовкла.

Справді, княгиня Засєкіна не могла бути багатою жінкою: найнятий нею флігельок був такий старий, і малий, і низький, що люди, хоч трохи заможні, не погодилися б оселитися в ньому. А втім, я тоді пропустив це повз вуха. Князівський титул для мене не дуже важив: я недавно прочитав "Розбійників" Шіллера.

II

У мене була звичка бродити щовечора з рушницею в нашому саду і чатувати на ворон. До цих обережних, хижих і лукавих птахів я здавна почував ненависть. Того дня, про який зайшла мова, я теж пішов у сад — і, даремно обійшовши всі алеї (ворони мене впізнали і тільки здалеку уривчасто каркали), випадково наблизився до низького паркана, який відділяв власне наші володіння од вузенької смуги саду, що розкинулась за флігельком і належала до нього. Я йшов похнюпившись. Раптом мені почулися голоси; я глянув через паркан — і скам'янів... Передо мною постало дивне видовисько.

За кілька кроків од мене — на галявині, між кущами зеленої малини — стояла висока, струнка дівчина у смугастій рожевій сукні і з білою хусточкою на голові; навколо неї товпилося четверо молодиків, і вона по черзі стукала їх по лобі тими невеликими сірими квітами, назви яких я не знаю, але які добре відомі дітям: ці квіти утворюють невеличкі торбинки і з тріском розриваються, коли стукнеш ними по чомусь твердому. Молодики так охоче підставляли свої лоби, а в рухах дівчини (я її бачив збоку) було щось таке чарівне, владне, пестливе, насмішкувате й любе, що я мало не скрикнув від подиву й насолоди і, здається, одразу віддав би все на світі, аби тільки й мене ці чарівні пальчики стукнули по лобі. Рушниця моя впала на траву, я все забув, я пожирав очима цей стрункий стан, і шийку, і гарні руки, і злегка скуйовджене біляве волосся під

білою хусточкою, і це напівзаплющене, розумне око, і ці вії, і ніжну щоку під ними...

— Юначе, чуєте, юначе,— промовив раптом коло мене чийсь голос,— хіба дозволено дивитися так на чужих панночок?

Я здригнувся, я обімлів... Біля мене за парканом стояв якийсь чоловік з коротко підстриженим чорним волоссям і іронічно поглядав на мене. Цієї самої миті і дівчина обернулась до мене... Я побачив величезні сірі очі на рухливому, жвавому обличчі — і все це обличчя враз затремтіло, засміялося, білі зуби блиснули на ньому, брови якось забавно піднялись... Я спалахнув, схопив з землі рушницю і, переслідуваний дзвінким, але не злим реготом, побіг до себе в кімнату, кинувся в ліжко і затулив обличчя руками. Серце в мені так і підстрибувало; мені було дуже соромно і весело: я відчував не знане досі хвилювання.

Відпочивши, я зачесався, почистився і зійшов униз до чаю. Образ молодої дівчини витав передо мною, серце вже не стрибало, але якось приємно стискалося.

— Що тобі? — зненацька спитав мене батько,— убив ворону?

Я хотів був усе розповісти йому, але стримався і тільки сам до себе усміхнувся. Лягаючи спати, я, не знати для чого, тричі крутнувся на одній нозі, напомадився, ліг і всю ніч спав як убитий. Перед ранком я прокинувся на мить, підвів трохи голову, подивився навколо себе в захваті — і знову заснув.

III

"Як би з ними познайомитись?" — було першою моєю думкою, як тільки я прокинувся вранці. Перед чаєм я подався в сад, але не підходив дуже близько до паркана і нікого не бачив. Після чаю я пройшов кілька разів по вулиці перед дачею — і здалеку заглядав у вікна... Мені привиділося за фіранкою її обличчя, і, переляканий, я мерщій відійшов.

"Однак треба ж якось познайомитись,— подумав я, безтямно походжаючи по піщаній рівнині, що прослалася перед Нескучним,— але як? От у чому питання". Я пригадував найменші подробиці вчорашньої зустрічі: мені чомусь особливо виразно уявилося, як це вона посміялася з мене... Але поки я хвилювався і складав різні плани, доля вже подбала про мене.

Коли мене не було дома, матінка одержала від нової своєї сусідки листа на сірому папері, запечатаному бурим сургучем, що вживається тільки на поштових повідомленнях та на корках дешевого вина. В цьому листі, написаному безграмотною мовою і неохайним почерком, княгиня просила матінку взяти її під свій захист: моя матінка, казала княгиня, була добре знайома з впливовими людьми, від яких залежала її доля і доля її дітей, бо у неї були важливі процеси. "Я довас звиртаюсь,— писала вона,— як благородна дама до благородної дами, дотогож мені приємно скористатися зцієї нагоди". Наприкінці листа вона просила у матінки дозволу завітати до неї. Я застав матінку в поганому настрої: батька не було вдома, і їй ні з ким було порадитись. Не відповісти "благородній дамі", та ще й княгині, не можна було, а як відповісти — матінка вагалася. Написати записку французькою мовою здавалося їй недоречним, а з російською орфографією матінка сама була не дуже обізнана — і знала це, і не хотіла себе компрометувати. Вона зраділа, коли я прийшов, і відразу наказала мені сходити до княгині й на словах пояснити їй, що матінка, мовляв, моя завжди готова зробити її сіятельству, в міру своєї сили, послугу і просить її завітати до неї десь години о першій. Несподівано

швидке здійснення моїх таємних бажань мене і втішило, і злякало; проте я не виявив збентеження, яке мене охопило,— і передусім пішов до себе в кімнату, щоб надіти новенький галстук і одягти сюртучок: вдома я ще ходив у куртці з відкладними комірцями, хоч вони й дуже мене гнітили.

IV

В тісному, неохайному передпокої флігелька, куди я вступив з мимовільним трепетом в усьому тілі, зустрів мене старий і сивий слуга з темним, кольору міді, обличчям, з свинячими, похмурими очицями і такими глибокими зморшками на чолі і на скронях, яких я зроду не бачив. Він ніс на тарілці об'їдений хребет оселедця і, причиняючи ногою двері, що вели до другої кімнати, уривчасто проказав:

— Чого вам?

— Княгиня Засєкіна вдома? — спитав я.

— Воніфатій! —закричав з-за дверей деренчливий жіночий голос.

Слуга мовчки повернувся до мене спиною, мені стало видно дуже потерту спинку його ліврeї з одиноким поруділим гербовим ґудзиком, і пішов, поставивши тарілку на підлогу.

— У квартал ходив? — повторив той самий жіночий голос. Слуга щось пробурмотів.— Га?.. Прийшов хтось?—почулося знову.— Панич сусідський? Ну, проси.

— Прошу до вітальні,— промовив слуга, появившись знову передо мною і піднімаючи тарілку з підлоги.

Я заспокоївся і увійшов до "вітальні".

Я опинився у невеликій і не зовсім охайній кімнаті з простенькими, ніби наспіх розставленими меблями. Біля вікна, у кріслі з відламаною ручкою, сиділа жінка років п'ятдесяти, простоволоса й негарна, в зеленій старій сукні і з пістрявою гарусною косинкою на шиї. Її невеликі чорні очиці так і впилися в мене.

Я підійшов до неї і привітався.

— Я маю честь говорити з княгинею Засєкіною?

— Я княгиня Засєкіна, а ви син пана В.?

— Так. Я прийшов до вас з дорученням від матінки.

— Сідайте, прошу вас. Воніфатій! де мої ключі, не бачив?

Я переказав пані Засєкіній відповідь моєї матінки на її записку. Вона вислухала мене, постукуючи товстими червоними пальцями по підвіконню, а коли я скінчив, ще раз втупилася в мене очима.

— Дуже добре; неодмінно буду,— промовила вона нарешті. — А який ви ще молодий! Скільки вам років, дозвольте спитати?

— Шістнадцять років,— відповів я, мимоволі запинаючись.

Княгиня витягла з кишені якісь списані, замащені папери, піднесла їх до самого носа і заходилася перебирати їх.

— Роки хороші,— промовила вона зненацька, повертаючись і соваючись на стільці.— А ви, прошу, не церемоньтесь. У мене просто.

"Надто просто",— подумав я, мимоволі з огидою оглядаючи всю її незугарну постать.

В цю хвилину другі двері вітальні широко розчинились, і на порозі стала дівчина, яку я бачив напередодні в саду. Вона піднесла руку, і на обличчі в неї майнула усмішка.

— А от і дочка моя,— мовила княгиня, показуючи на неї ліктем.— Зіночко, син нашого сусіди, пана В. Як вас звати, дозвольте спитати?

— Володимир,— відповів я, підводячись і трохи шепеляючи від хвилювання.

— А по батькові?

— Петрович.

— Так! У мене був поліцмейстер знайомий, теж Володимиром Петровичем звали. Воніфатій! не шукай ключів, ключі у мене в кишені.

Молода дівчина дивилась на мене з тією самою усмішкою, злегка мружачись і схиливши голівку трохи набік.

— Я вже бачила мсьє Вольдемара,— почала вона. (Сріблястий звук її голосу пробіг по мені якимсь солодким холодком). — Ви мені дозволите так називати вас?

— Будь ласка,— пробелькотів я.

— Де саме? — спитала княгиня.

Княжна не відповіла своїй матері.

— Ви зараз зайняті? — промовила вона, не спускаючи з мене очей.

— Анітрохи.

— Хочете допомогти мені розплутати шерсть? Ідіть сюди, до мене.

Вона кивнула мені і вийшла з вітальні. Я пішов слідом за нею.

В кімнаті, куди ми увійшли, меблі були трохи кращі і розставлені з більшим смаком. А втім, в цю мить я майже нічого не міг помітити: я рухався як уві сні і відчував всією своєю істотою якесь безглуздо напружене вдоволення.

Княжна сіла, взяла жмут червоної шерсті і, вказавши мені на стілець проти неї, старанно розв'язала жмут і поклала мені на руки. Все це вона робила мовчки, з якоюсь кумедною повільністю і з тією самою ясною і лукавою усмішкою на ледве розтулених устах. Вона почала намотувати шерсть на перегнуту карту і раптом осяяла мене таким світлим і бистрим поглядом, що я несамохіть похнюпився. Коли її очі, здебільшого примружені, широко розкривалися — її обличчя зовсім мінялося: наче світло розливалося по ньому.

— Що ви подумали про мене вчора, мсьє Вольдемар? — спитала вона трохи згодом.— Ви, певно, осудили мене?

— Я... княжно... Я нічого не думав... як я можу...— відповів я збентежено.

— Послухайте,— відказала вона.— Ви мене ще не знаєте: я дивачка; я хочу, щоб мені завжди правду казали. Вам, я чула, шістнадцять років, а мені двадцять один: бачите, я далеко старша за вас — і тому ви завжди повинні мені казати правду... І слухатись мене,— додала вона.— Дивіться на мене — чому ви на мене не дивитесь?

Я зніяковів ще дужче, проте звів на неї очі. Вона усміхнулась, тільки вже іншою, схвальною усмішкою.

— Дивіться на мене,— мовила вона, ласкаво знижуючи голос,— мені це не неприємно. Мені ваше обличчя подобається; я передчуваю, що ми будемо друзями. А я вам подобаюсь? — додала вона лукаво.

— Княжно...— почав був я.

— По-перше, звіть мене Зінаїдою Олександрівною, а по-друге, що це за звичка у дітей (вона виправила себе) — у юнаків — не говорити прямо те, що вони почувають? Це годиться для дорослих. Я ж вам подобаюсь?

Хоч мені дуже було приємно, що вона так щиро зо мною говорила, однак я трохи образився. Я хотів показати їй, що вона має діло не з хлопчиком, і, набравши по змозі розв'язного і серйозного вигляду, промовив:

— Певна річ, ви дуже мені подобаєтесь, Зінаїдо Олександрівно; я не хочу цього приховувати.

Вона повільно похитала головою.

— У вас є гувернер? — спитала вона зненацька.

— Ні, у мене уже давно немає гувернера.

Я казав неправду: ще й місяця не минуло, як я розстався з моїм французом.

— О! та я бачу — ви зовсім дорослий.

Вона злегка вдарила мене по пальцях.

— Тримайте прямо руки! — І вона старанно взялася намотувати клубок.

Я скористався з того, що вона не підводила очей, і почав її розглядати, спершу нишком, потім все сміливіше й сміливіше. Обличчя її видалося мені ще чарівнішим, ніж напередодні; таке все у ньому було тонке, розумне й любе. Вона сиділа спиною до вікна, завішеного білою шторою; сонячне проміння, пробиваючись крізь цю штору, заливало м'яким світлом її пухнасте, золотисте волосся, її невинну шию, похилі плечі і ніжні, спокійні груди. Я дивився на неї,— і якою дорогою і близькою ставала вона мені! Мені здавалось, ніби і давно я її знаю, і нічого не знав і не жив до неї... Вона була в темненькій поношеній сукні з фартушком; я, здається, охоче приголубив би кожну зборку цієї сукні і цього фартушка. Кінчики її черевиків виглядали з-під її сукні; я побожно схилився б до цих черевиків... "І от я сиджу перед нею,— подумав я,— я з нею познайомився... яке щастя, боже мій!" В захваті я мало не схопився зі стільця, але тільки ногами трохи подригав, як дитина, коли вона чимсь ласує.

Мені було добре, як рибі у воді, і я б нізащо в світі не пішов з цієї кімнати, не покинув би цього місця.

її повіки поволі піднялися, і знову ласкаво засяяли передо мною її світлі очі — і знову вона всміхнулась.

— Як ви на мене дивитесь,— стиха мовила вона і насварилася на мене пальцем.

Я почервонів... "Вона все розуміє, вона все бачить,— промайнуло у мене в голові.— Та й як їй всього не розуміти і не бачити!"

Нараз щось застукало в сусідній кімнаті — забряжчала шабля.

— Зіно! — гукнула з вітальні княгиня,— Бєловзоров приніс тобі котеня.

— Котеня! — вигукнула Зінаїда і, рвучко підвівшися зі стільця, кинула клубок мені на коліна і вибігла з кімнати.

Я й собі встав і, поклавши жмут шерсті й клубок на підвіконня, вийшов у вітальню і спинився здивований: посеред кімнати лежало, розчепіривши лапки, смугасте котеня; Зінаїда стояла перед ним на колінах і обережно піднімала йому мордочку. Коло княгині, заступаючи мало не весь простінок між вікнами, стояв білявий, у кучерях, молодець, гусар з рум'яним обличчям і витрішкуватими очима.

— Яке кумедне! — казала Зінаїда,— і очі в нього не сірі, а зелені, і вуха які великі! Спасибі вам, Вікторе Єгоровичу. Це дуже мило з вашого боку!

Гусар, в якому я пізнав одного з тих молодиків, що їх я бачив напередодні, посміхнувся й уклонився, клацнувши при цьому шпорами і брязнувши колечками шаблі.

— Ви зводили вчора сказати, що бажаєте мати смугасте котеня з великими вухами... от я і добув. Слово — закон.— І він ще раз уклонився.

Котеня тоненько писнуло і почало нюхати підлогу.

— Воно голодне! — скрикнула Зінаїда.—Воніфатію, Соню! принесіть молока.

Покоївка у старій жовтій сукні, з полинялою хустинкою на шиї увійшла з блюдечком молока в руці і поставила його перед котеням. Котеня здригнулося, замружило очі і почало хлебтати.

— Який у нього рожевий язичок,— сказала Зінаїда, прихиливши голову мало не до підлоги і заглядаючи йому збоку під самий ніс.

Котеня наїлось і почало муркотіти, манірно перебираючи лапками. Зінаїда підвелась і, повернувшись до покоївки, байдуже мовила:

— Візьми його.

— За котеня — ручку,— промовив гусар, широко усміхнувшись і стенувшись всім своїм могутнім тілом, туго затягнутим у новий мундир.

— Обидві,— відказала Зінаїда і простягла йому руки. Поки він цілував їх, вона дивилася на мене через плече.

Я стояв нерухомо на одному місці і не знав — чи мені засміятись, чи сказати щось, а чи просто промовчати. Раптом у розчинених дверях передпокою я запримітив постать нашого

лакея Федора. Він подавав мені знаки. Я машинально вийшов до нього.

— Чого тобі? — спитав я.

— Матінка прислали за вами,— сказав він пошепки.— Вони гніваються, що ви з відповіддю досі не вернулись.

— Та хіба я давно тут?

— Годину з лишком.

— Годину з лишком! — повторив я мимоволі і, вернувшись до вітальні, почав розкланюватись і шаркати ногами.

— Куди ви? — спитала мене княжна, глянувши з-за спини гусара.

— Мені треба додому. То я скажу,— додав я, звернувшись до княгині,— що ви завітаєте до нас десь о другій годині.

— Так і скажіть, батечку.

Княгиня похапцем дістала табакерку і так гучно понюхала, що я аж здригнувся.

— Так і скажіть,— повторила вона, слізливо моргаючи і кректячи.

Я ще раз уклонився, повернувся і вийшов із кімнати з тим почуттям ніяковості в спині, яке відчуває юнак, коли він знає, що йому дивляться услід.

— Глядіть же, мсьє Вольдемар, заходьте до нас,— крикнула Зінаїда і знову розсміялась.

"Чого це вона все сміється?" — думав я, повертаючись додому в супроводі Федора, який нічого мені не говорив, але йшов за мною явно незадоволений. Матінка мене покартала і здивувалась: що я міг так довго робити у тієї княгині? Я нічого їй не відповів і пішов до себе в кімнату. Нараз мені стало так сумно... Я силкувався не плакати... Я ревнував до гусара!

V

Княгиня, як і обіцяла, відвідала матінку і не сподобалася їй. Я не був під час їхнього побачення, але за обідом матінка розповідала батькові, що ця княгиня Засєкіна здається їй une femme très vulgaire[1], що вона їй набридла своїми просьбами клопотатись за неї у князя Сергія, що у неї все якісь позови і справи — des vilaines affaires d'argent[2] — і що вона, напевне, велика кляузниця. Проте матінка додала, що вона покликала її з дочкою завтра на обід (почувши слово "з дочкою", я уткнув ніс в тарілку), бо вона все-таки сусідка — і з іменем. На це батько сказав матінці, що він тепер пригадує, яка це пані; що він замолоду знав покійного князя Засєкіна, прекрасно виховану, але легковажну і сварливу людину; що в товаристві його називали "le Parisien"[3] з тієї причини, що він довго жив у Парижі; що він був дуже багатий, але програв усе майно — і не знати чому, чи не заради грошей,— а втім, він міг би зробити кращий вибір,— додав батько і холодно посміхнувся,— одружився з дочкою якогось приказного, а одружившись, пустився на спекуляції і розорився вщент.

— Хоч би грошей не просила позичити,— сказала матінка.

— Це цілком можливо,— спокійно промовив батько.— По-французьки вона говорить?

— Дуже погано.

— Гм. А втім, це не має значення. Ти мені, здається, сказала, що ти й дочку її запросила; мене хтось запевняв, що вона дуже мила й освічена дівчина.

— А! Значить, вона не в матір.

— І не в батька,— одказав батько.— Той був теж освічений, але дурний.

Матінка зітхнула й замислилась. Батько замовк. Мені було дуже не по собі, поки велася ця розмова.

По обіді я пішов у сад, але без рушниці. Я дав був собі слово не підходити до "засєкінського саду", але непереборна сила вабила мене туди — і недаремно. Не встиг я наблизитись до паркана, як побачив Зінаїду. Цим разом вона була сама. Вона тримала в руках книжку і повільно йшла стежкою. Вона мене не помічала.

Я мало не пропустив її; та раптом схаменувся і кашлянув.

Вона обернулась, але не спинилася, відкинула рукою широку блакитну стрічку свого круглого солом'яного капелюшка, глянула на мене, тихенько усміхнулась і знову втупила очі в книгу.

Я скинув кашкет і, пом'явшись трохи на місці, пішов далі з тяжким серцем. "Que suis-je pour elle?"[4] — подумав я (бог зна чому) по-французьки.

Знайомі кроки почулись за мною: я оглянувся — до мене своєю швидкою і легкою ходою йшов мій батько.

— Це княжна? — спитав він мене.

— Княжна.

— Хіба ти її знаєш?

— Я її бачив сьогодні вранці у княгині.

Батько спинився і, рвучко повернувшись на підборах, пішов назад. Порівнявшись із Зінаїдою, він чемно їй уклонився. Вона теж йому уклонилась з якимсь подивом на обличчі і опустила книжку. Я бачив, як вона проводжала його очима. Мій батько завжди одягався з великим смаком, своєрідно і просто; але ніколи його постать не видавалася мені стрункішою, ніколи його сірий капелюх не сидів краще на його ледь-ледь поріділих кучерях.

Я пішов був до Зінаїди, але вона навіть не глянула на мене, знову підняла злегка книжку і пішла собі.

VI

Цілий вечір і ранок другого дня я прожив у якомусь сумному занімінні. Пригадую, я спробував працювати і взявся за Кайданова — але даремно мигтіли передо мною розгонисті рядки і сторінки знаменитого підручника. Десять разів підряд прочитав я слова: "Юлій Цезар відзначався воїнською відвагою",— не зрозумів нічого і кинув книжку. Перед обідом я знову напомадився і знову одягнув сюртучок та галстук.

— Це для чого? — спитала матінка.— Ти ще не студент, і бозна, чи складеш іспити. Та й чи давно тобі пошили куртку? Не викидати ж її!

— Гості будуть,— прошепотів я аж розпачливо.

— Дурниці! які це гості!

Мусив скоритись. Я замінив сюртучок на куртку, але галстука не зняв. Княгиня з дочкою з'явились за півгодини до обіду; стара поверх зеленої, вже знайомої мені сукні напнула жовту шаль і наділа старомодний чепець із стрічками вогняного кольору. Вона одразу заговорила про свої векселі, зітхала, скаржилась на свою бідність; "канючила", але й трохи не манірилась: так само гучно нюхала тютюн, так само вільно поверталась і совалася на стільці. Їй наче й на думку не спадало, що вона княгиня. Зате Зінаїда трималася дуже строго, трохи чи не згорда, як годиться справжній княжні. На обличчя її лягла холодна нерухомість і поважність — і я не пізнавав її, не пізнавав її поглядів, її усмішки, хоч і в цьому новому образі вона мені здавалася прекрасною. На ній була легка барежева сукня з блідаво-синіми розводами; волосся її довгими локонами спадало вздовж щік — на англійський манір; ця зачіска дуже пасувала до холодного виразу її обличчя. Батько мій сидів поруч неї під час обіду і з властивою йому витонченістю і спокійною чемністю розважав свою сусідку. Час від часу він поглядав на неї,— і вона час від часу на нього поглядала, та так дивно, майже вороже. Розмовляли вони французькою мовою, мене, пригадую, здивувала чистота Зінаїдиної вимови. Княгиня за обідом, як і раніше, нічого не соромилася, багато їла і хвалила страви. Матінці, як видно, з княгинею було не по собі, і вона відповідала їй з якоюсь сумовитою зневажливістю; батько зрідка ледве помітно хмурив брови. Зінаїда теж не сподобалася матінці.

— Це якась гордячка,— говорила вона на другий день.— І подумати тільки — чим пишатись — avec sa mine de grisette![5]

— Ти, видно, не бачила гризеток,— зауважив їй батько.

— І слава богу!

— Певна річ, слава богу... тільки як ти можеш судити про них?

На мене Зінаїда не звертала ніякісінької уваги. Одразу після обіду княгиня стала прощатися.

— Покладатимусь на ваше заступництво, Маріє Миколаївно і Петре Васильовичу,— сказала вона співучим голосом до матері й батька.— Що поробиш! Були часи, та минулися. От і я — вельможна,— додала вона, неприємно посміхаючись,— та що з того золота на каптані, коли порожньо в казані!

Батько шанобливо їй уклонився і провів її до дверей передпокою. Я стояв тут же у своїй куценькій куртці і дивився на підлогу, наче засуджений на смерть. Поводження Зінаїди зо мною приголомшило мене. Як же я здивувався, коли, проходячи побіля мене, вона скоромовкою і з колишнім ласкавим виразом в очах шепнула мені:

— Приходьте до нас о восьмій, чуєте, неодмінно...

Я тільки розвів руками, але вона вже пішла, накинувши на голову білий шарф.

VII

Рівно о восьмій я в сюртуці і з високим коком на голові входив у передпокій флігеля, де жила княгиня. Старий слуга похмуро глянув на мене і знехотя підвівся з лавки. У вітальні чути було веселий гомін. Я відчинив двері і відступив здивований. Посеред кімнати, на стільці, стояла княжна і тримала перед собою чоловічий капелюх; навколо скупчилося п'ятеро мужчин. Вони старались запустити руки в капелюх, а вона піднімала його вгору і сильно струшувала ним. Побачивши мене, вона скрикнула:

— Стривайте, стривайте! новий гість, треба і йому дати білет,— і, легко скочивши зі стільця, взяла мене за вилогу сюртука.— Ходімо ж,— сказала вона,— чого ви стоїте? Messieurs[6] дозвольте вас познайомити: це мсьє Вольдемар, син нашого сусіди. А це,— додала вона, звертаючись до мене і вказуючи по черзі на гостей,— граф Малевський, доктор Лушин, поет Майданов, відставний капітан Нірмацький і Бєловзоров, гусар, якого ви вже бачили. Прошу любити й шанувати.

Я так зніяковів, що навіть нікому не уклонився; в лікарі Лушині я пізнав того самого смуглявого добродія, який так безжально присоромив мене в саду; всі інші були мені незнайомі.

— Графе! — казала далі Зінаїда,— напишіть мсьє Вольдемару білет.

— Це несправедливо,— відказав з легким польським акцентом граф, дуже гарний на вроду і елегантно вдягнений брюнет, з виразистими карими очима, вузьким білим носиком і тонкими вусиками над крихітним ротом.— Вони не грали з нами у фанти.

— Несправедливо,— повторили Бєловзоров і добродій, якого було названо відставним капітаном, чоловік років сорока, рябий, аж потворний, кучерявий, як арап, сутулуватий, з кривими ногами і одягнений у військовий сюртук без еполетів, нарозхрист.

— Пишіть білет, кажуть вам,— повторила княжна.— Це що за бунт? Мсьє Вольдемар з нами вперше, і сьогодні для нього закон не писаний. Нема чого бурчати, пишіть, я так хочу.

Граф знизав плечима, але покірно схилив голову, взяв перо в білу, у перснях руку, відірвав клаптик паперу і почав писати на ньому.

— Принаймні дозвольте пояснити панові Вольдемару, в чому річ,— почав глузливим тоном Лушин,— а то він зовсім розгубився. Бачите, юначе, ми граємо у фанти; княжні припав штраф — і той, хто вийме щасливий білет, матиме право поцілувати у неї ручку. Чи зрозуміли ви, що я вам сказав?

Я тільки глянув на нього і стояв як у тумані, а княжна знову скочила на стілець і знову заходилася струшувати капелюхом. Всі до неї потяглися — і я за ними.

— Майданов,— сказала княжна високому молодикові з сухорлявим обличчям, маленькими підсліпуватими очима і надзвичайно довгим, чорним волоссям, — ви як поет повинні бути великодушним і віддати свій білет мсьє Вольдемару, щоб у нього було два шанси замість одного.

Але Майданов заперечливо похитав головою і стріпнув волоссям. Я останній запустив руку в капелюх, узяв і розгорнув білет... Господи! що сталося зо мною, коли я побачив на ньому слово "поцілунок!".

— Поцілунок! — вигукнув я мимоволі.

— Браво! він виграв,— підхопила княжна.— Яка я рада! — Вона зійшла з стільця і так ясно та солодко заглянула мені у вічі, що в мене серце аж зайнялось.— А ви раді? — спитала вона мене.

— Я?..— пробелькотів я.

— Продайте мені свій білет,— бовкнув раптом над самим моїм вухом Бєловзоров.— Я вам сто карбованців дам.

Я глянув на гусара з таким обуренням, що Зінаїда заплескала в долоні, а Лушин вигукнув: молодець!

— Але,— казав він далі,— як церемоніймейстер, я повинен стежити за додержанням усіх правил. Мсьє Вольдемар, схиліться на одно коліно! Так у нас заведено.

Зінаїда стала передо мною, схилила трохи голову набік, нібито для того, щоб краще роздивитися мене, і поважно простягла мені руку. У мене аж в очах потемніло; я хотів схилитись на одно коліно, впав на обидва — і так незграбно доторкнувся губами Зінаїдиних пальців, що злегка подряпав собі кінчик носа.

— Добре! — закричав Лушин і допоміг мені підвестись.

Гра у фанти тривала. Зінаїда посадила мене поруч себе. Яких тільки штрафів не вигадувала вона! їй довелося, між іншим, зображати "статую" — і за п'єдестал вона обрала собі бридкого Нірмацького, звеліла йому лягти долілиць, та ще й уткнувшись обличчям у груди. Регіт не вщухав ні на мить. Мені, в самоті й тверезо вихованому хлопцеві, що виріс у панському,

статечному домі, весь цей шум і гамір, ці безцеремонні, щоб не сказати буйні, веселощі, ці небачені стосунки з чужими людьми так і вдарили в голову. Я просто сп'янів, як од вина. Я почав реготати і базікати голосніше за всіх, отож навіть стара княгиня, що сиділа з якимсь приказним від Іверських воріт, покликаним на пораду, вийшла подивитись на мене. Але я почував себе таким щасливим, що мені, як то кажуть, море по коліна і зовсім байдуже було до чиїхось насмішок і чиїхось косих поглядів. Зінаїда, як і раніш, віддавала мені перед усіма перевагу і не відпускала мене од себе. Був такий штраф, коли мені довелося сидіти поруч неї, напнувшись разом з нею шовковою хусткою: я мав сказати їй свій секрет. Пригадую, як наші голови раптом опинилися в задушній, напівпрозорій, пахучій імлі, як в цій імлі близько та лагідно світились її очі, й гаряче дихали розтулені уста, і виднілися зуби, і кінчики її волосся мене лоскотали й пекли. Я мовчав. Вона усміхалась таємниче й лукаво і нарешті шепнула мені: "Ну то що ж?" — а я тільки червонів, і сміявся, і відвертався, і ледве зводив дух. Фанти надокучили нам, ми почали грати у шворочку. Боже мій! в якому я був захваті, коли, зазівавшись, дістав од неї сильний і різкий удар по пальцях, і як потім я навмисно удавав, що ловлю гав, а вона дражнила мене і не зачіпала рук, які я підставляв!

Та хіба тільки це ми виробляли того вечора! Ми і на фортепіано грали, і співали, і танцювали, і зображали циганський табір. Нірмацького одягли ведмедем і напоїли водою з сіллю. Граф Малевський показував нам різні карточні фокуси і кінчив на тому, що, перетасувавши карти, здав собі у віст самі козирі, з чим Лушин "мав за честь його поздоровити". Майданов декламував нам уривки з поеми своєї "Убивця" (діялося це в самий розпал романтизму), яку він мав намір видати в чорній оправі з літерами кольору крові в заголовку; у приказного від Іверських воріт украли з колін шапку і примусили його, як викуп, протанцювати козачка; старого

Воніфатія нарядили в чепець, а княжна наділа чоловічий капелюх... Всього не перелічити. Тільки Бєловзоров більше тримався в кутку, нахмурений і сердитий... Час від часу очі його наливалися кров'ю, він весь червонів, і здавалось, що от-от він кинеться на всіх нас і розкидає нас, як тріски, на всі боки; але княжна поглядала на нього, сварилася пальцем, і він знову забивався у свій куток.

Нарешті ми вибилися з сили. Княгиня на що вже була, як сама казала, терпляча — ніякі крики її не бентежили,— проте й вона відчула втому і схотіла відпочити. Десь на початку дванадцятої ночі подали вечерю, що складалась із шматка сухого сиру і якихось холодних пиріжків з рубленою шинкою, котрі здалися мені смачнішими за всякі паштети; вина була лише одна пляшка, і то якась дивна: темна, з роздутою шийкою, і вино в ній відгонило рожевою фарбою; а втім, його ніхто й не пив. Знеможений до краю від утоми і щастя, я вийшов з флігеля; на прощання Зінаїда міцно потисла мені руку і знову загадково посміхнулася.

Ніч важко й волого війнула мені в розпалене обличчя; здавалось, насувалася гроза, чорні хмари розростались й повзли по небу, помітно міняючи свої димні обриси. Вітерець неспокійно здригався в темних деревах, і десь далеко за небосхилом, наче сам до себе, бурчав грім, сердито і глухо.

Через задній ганок пробрався я до себе в кімнату. Мій слуга спав долі, і я мусив переступити через нього; він прокинувся, побачив мене і доповів, що матінка знову на мене гнівалась і знову хотіла було посилати за мною, але батько її відрадив. (Я ніколи не лягав спати, не попрощавшись з матінкою і не попросивши в неї благословення). Нічого не вдієш!

Я сказав моєму слузі, що роздягнусь і ляжу сам,— і загасив свічку... Але я не роздягнувся і не ліг.

Я сів на стілець і довго сидів, мов зачарований... Те, що я відчував, було таке нове й таке солодке... Я сидів, ледь-ледь озираючись і не ворушачись, повільно дихав і тільки час од часу то мовчки посміхався, щось згадуючи, то в душі холонув від думки, що я закоханий, що ось воно, ось це кохання. Зінаїдине лице стиха пливло передо мною в темряві — пливло і не пропливало; уста її так само загадково усміхались, очі запитливо дивилися на мене трохи збоку, задумливо і ніжно... як в ту мить, коли я розстався з нею. Нарешті я підвівся, навшпиньках підійшов до свого ліжка і обережно, не роздягаючись, поклав голову на подушку, немов боячись різким рухом потривожити те, чим була переповнена вся моя істота...

Я ліг, але навіть очей не стулив. Скоро я побачив, що до мене в кімнату раз у раз западали якісь невиразні відблиски... Я трохи підвівся і глянув у вікно. Рама чітко вирізнялася на тлі таємниче і тьмяно біліючих шибок. "Гроза",— подумав я; і справді, була гроза; але вона проходила дуже далеко, тому-то й грому не було чути; тільки на небі раз у раз спалахували бліді, довгі, наче розгалужені блискавки: вони не так спалахували, як тремтіли і сіпались, мов крило вмираючого птаха. Я встав, підійшов до вікна і простояв там до ранку... Блискавки не вщухали ні на мить; була, так звана в народі, горобина ніч. Я дивився на німе піщане поле, на темну масу Нескучного саду, на жовтуваті фасади далеких будинків, які теж неначе здригалися при кожному слабкому спалаху... Я дивився — і не міг відірвати очей: ці німі блискавки, ці стримані спалахи, здавалось, відповідали тим німим і таємним поривання́м, які спалахували також і в мені. Ранок розгорався; рожевими плямами виступала зоря. З наближенням сонця все блідли і меншали блискавки: вони спалахували все рідше і рідше й зникли нарешті, затоплені ясним і нездоланним світлом нового дня...

І в мені зникли мої блискавки. Я відчув велику втому і спокій... але образ Зінаїди все ще переможно витав над моєю душею. Тільки він сам, цей образ, здавався заспокоєним: наче лебідь — од болотяних трав, відділився він од химерних постатей, що оточували його, і я, засинаючи, востаннє припав до нього з прощальним і довірливим обожуванням...

О лагідні почуття, ніжні звуки, доброта і стихання зрушеної душі, томлива радість перших поривань кохання — де ви, де ви?

[1] Жінкою дуже вульгарною (франц.).

[2] Огидні грошові справи (франц.).

[3] Парижанин (франц.).

[4] Що я для неї? (Франц.)

[5] З її зовнішністю гризетки (франц.).

[6] Панове (Франц.).

VIII

Вранці другого дня, коли я зійшов до чаю, матінка покартала мене — проте менше, аніж я сподівався,— і примусила мене розповісти, як я провів вечір напередодні. Я розповів їй кількома словами, замовчуючи багато подробиць і намагаючись надати всьому вигляду зовсім невинного.

— Все-таки вони люди не comme il faut,— зауважила матінка,— і тобі нема чого до них швендяти, замість того щоб готуватися до іспитів та працювати.

Оскільки я знав, що турбота матінки, про мої заняття обмежиться цими небагатьма словами, то й не вважав за потрібне перечити їй; але після чаю батько взяв мене під руку і, вийшовши зо мною в сад, примусив мене розповісти все, що я бачив у Засєкіних.

Дивний вплив мав на мене батько — і дивними були наші стосунки. Він майже не цікавився моїм вихованням, але ніколи не ображав мене; він поважав мою свободу — він навіть був, коли так можна сказати, чемним зо мною... Тільки він не допускав мене до себе. Я любив його, я милувався ним, він здавався мені взірцем мужчини — і, боже мій, як би я палко до нього прив'язався, коли б я раз у раз не відчував його відхиляючої руки! Зате, коли він хотів, він умів майже в одну мить, одним словом, одним рухом збудити в мені безмежне довір'я до себе. Душа моя розкривалась — я розмовляв з ним, як з розумним другом, як з поблажливим наставником... Потім він так само раптово кидав мене — і рука його знову відхиляла мене — ласкаво й лагідно, але відхиляла.

Іноді він бував дуже веселий, і тоді він ладен був бавитись і пустувати зо мною, як хлопчик (він любив сильні тілесні рухи); раз — один тільки раз! — він приголубив мене з такою ніжністю, що я мало не заплакав... Але і веселощі його, і ніжність зникали безслідно — і те, що було між нами, не давало мені ніяких надій на майбутнє, наче все це я бачив уві сні. Бувало, почну я розглядати його розумне, вродливе, ясне обличчя... серце моє затремтить, і вся істота моя полине до нього... він наче відчує, що зо мною щось робиться, мимохідь поплеще мене по щоці — і або вийде з кімнати, або візьметься за щось, або раптом застигне, як тільки він один умів

застигати, а я одразу зіщулюсь і теж похолону. Рідкі напади його прихильності до мене ніколи не були викликані моїми безмовними, але зрозумілими благаннями: вони приходили завжди несподівано. Міркуючи згодом про характер мого батька, я дійшов висновку, що йому було не до мене і не до сімейного життя, він любив інше і втішився цим іншим досхочу. "Сам бери, що можеш, а в руки не давайся; самому собі належати — в цьому вся штука життя",— сказав він мені якось. Іншим разом я як молодий демократ пустився при ньому міркувати про свободу (того дня він був, як я це називав, "добрим"; тоді з ним можна було говорити про все).

— Свобода,— повторив він,— а чи знаєш ти, що може людині дати свободу?

— А що?

— Воля, власна воля, і владу вона дасть, а це краще за свободу. Умій хотіти — і будеш вільним, і командувати будеш.

Батько мій передусім і над усе хотів жити — і жив... Може, він передчував, що йому не доведеться довго користатися "штукою" життя: він умер в сорок два роки.

Я докладно розповів батькові про мої відвідини Засєкіних. Він якось не зовсім уважно слухав мене, сидячи на лаві і рисуючи кінчиком хлиста на піску. Він зрідка посміювався, якось світло і забавно поглядав на мене і підохочував мене короткими запитаннями і запереченнями. Я спершу не зважувався навіть вимовити ім'я Зінаїди, але не здержався і почав вихваляти її. Батько все посміювався. Потім він замислився, потягнувся і встав.

Я згадав, що, виходячи з дому, він звелів осідлати собі коня. Він був чудовий їздець — і вмів, далеко раніше за п. Рері, приборкувати диких коней.

— Я з тобою поїду, татку? — спитав я його.

— Ні,— відповів він, і обличчя його набрало звичайного байдуже-ласкавого виразу.— Їдь сам, коли хочеш; а кучеру скажи, що я не поїду.

Він повернувся до мене спиною і швидко пішов геть. Я стежив за ним очима — він зник за воротьми. Я бачив, як його капелюх рухався вздовж паркана: він увійшов до Засєкіних.

Він пробув у них не більше години, але одразу пішов до міста і повернувся додому тільки надвечір.

По обіді я сам пішов до Засєкіних. У вітальні застав тільки стару княгиню. Побачивши мене, вона почухала собі голову під чепцем кінчиком спиці і раптом запитала мене, чи можу я переписати їй одне прохання.

— З приємністю,— відповів я і присів на краєчку стільця.

— Тільки ж глядіть, більші літери ставте,— промовила княгиня, подаючи мені брудний аркуш,— та чи не можна сьогодні, батечку?

— Сьогодні ж перепишу.

Двері сусідньої кімнати трохи відчинились, і я побачив Зінаїдине обличчя — бліде, замислене, з недбало відкинутим назад волоссям: вона подивилася на мене великими холодними очима і тихо зачинила двері.

— Зіно, чуєш, Зіно! — промовила княгиня.

Зінаїда не озвалася. Я взяв прохання старої жінки і цілий вечір просидів над ним.

IX

Моя "пристрасть" почалася з того дня. Пригадую, я відчув тоді щось подібне до того, що має відчувати людина, яка поступила на службу: я вже не був хлопчаком; я був закоханий. Я сказав, що з того дня почалася моя пристрасть; я міг би додати, що і страждання мої почались з того самого дня. Я знемагав, коли Зінаїди не було коло мене: нічого мені на думку не йшло, все падало з рук, цілими днями я напружено думав про неї... Я знемагав... але коли вона й була коло мене, мені не легшало. Я ревнував, я розумів свою нікчемність, я по-дурному ображався і по-дурному плазував — і все-таки непереможна сила вабила мене до неї, і я щоразу в нестримному тремтінні щастя переступав поріг її кімнати. Зінаїда враз догадалась, що я в неї закохався, та я й не думав критись; вона бавилась моєю пристрастю, морочила мене, пестила і мучила. Солодко бути єдиним джерелом, самовладною і покірною причиною найбільших радощів і найглибшого горя для іншого — а я в Зінаїдиних руках був м'яким воском. А втім, не тільки я закохався в неї: всі чоловіки, що відвідували її дім, були до нестями захоплені нею,— і вона всіх їх тримала на прив'язі, біля своїх ніг. Їй подобалося збуджувати у них то надію, то побоювання, робити з ними все, що їй заманеться (це вона називала: стукати людей одне об одного),— а вони й не думали опиратись і охоче корилися їй. В усій її істоті, животрепетній і красивій, з якоюсь особливою принадністю поєднувалися хитрощі і безтурботність, штучність і простота, спокій і рухливість; все, що вона робила, говорила, кожний її рух були овіяні тонкою, прозорою грацією, в усьому була своєрідна, мінлива сила. І обличчя її весь час мінялося, так

само грало: воно виражало майже водночас насмішкуватість, задуму і пристрасть. Найрізноманітніші почуття, легкі, швидкі, як тіні хмар у сонячний вітряний день, раз у раз снували по її очах і устах.

Кожен з її поклонників був їй потрібен. Бєловзоров, якого вона іноді називала "мій звір", а то й просто "мій", охоче кинувся б за неї в огонь; не покладаючись на свої розумові здібності й інші достоїнства, він все пропонував одружитися з нею, натякаючи, що інші тільки базікають. Майданов відповідав поетичним струнам її душі: людина досить холодна, як майже всі літератори, він намагався переконати її, а може й себе, що він її обожнює, оспівував її в незліченних віршах і читав їй ці вірші з якимсь і неприродним, і щирим захопленням. Вона і співчувала йому, і злегка глузувала з нього; вона не дуже йому вірила і, наслухавшись його сердечних звірянь, наказувала йому читати Пушкіна, щоб, як вона говорила, очистити повітря. Лушин, насмішкуватий, цинічний на словах лікар, знав її краще за всіх і любив її більше за всіх, хоч картав її поза очі і в очі. Вона його поважала, але спуску йому не давала і часом з особливою зловтіхою давала йому відчути, що і він у неї в руках. "Я кокетка, я без серця, у мене акторська натура,— сказала вона йому якось при мені,— ну, гаразд! Так подайте ж мені вашу руку, я встромлю в неї шпильку, вам буде соромно перед цим юнаком, вам буде боляче, а все-таки ви, пане правдива людино, будете сміятись". Лушин почервонів, відвернувся, закусив губу, а скінчив на тому, що підставив руку. Вона його вколола, і він справді почав сміятись... І вона сміялась, заганяючи досить глибоко шпильку і заглядаючи йому в вічі, які він марно відводив убік...

Найгірше я розумів стосунки між Зінаїдою і графом Малевським. Він був гарний на вроду, спритний і розумний, але щось сумнівне, щось фальшиве вчувалося в ньому навіть мені, шістнадцятирічному хлопцеві, і мене дивувало, що Зінаїда

цього не помічає. А може, вона й помічала цю фальш і не гребувала нею. Неправильне виховання, дивні знайомства і звички, постійна присутність матері, бідність і безладдя в домі, все, починаючи із свободи, яку мала молоденька дівчина, з розуміння своєї вищості над усіма людьми, які були навколо неї, розвинули в ній якусь напівзневажливу недбалість і невимогливість. Бувало, хоч би що сталося — чи прийде Воніфатій доповісти, що немає цукру, чи розкриється якась паскудна плітка, чи посваряться проміж себе гості,— вона тільки кучерями стріпне, скаже: пусте! — і горя їй мало.

Зате мене, бувало, в жар кидало, коли Малевський підійде до неї, хитро похитуючись, як лис, елегантно зіпреться на спинку її стільця і почне шепотіти їй на ухо з самовдоволеною і запобігливою усмішкою, а вона, схрестивши на грудях руки, уважно дивиться на нього, і сама всміхається і хитає головою.

— І охота вам приймати пана Малевського? — спитав я її одного разу.

— А в нього такі чудові вусики,— відповіла вона.— Та це вас не обходить.

— Може, ви думаєте, що я його кохаю,— сказала вона мені іншим разом.— Ні, я таких кохати не можу, на кого мені доводиться дивитися згори вниз. Мені треба такого, котрий би мене зламав... Та я такого не зустріну, бог милостивий! Не потраплю я в лабети, ні-ні!

— То, виходить, ви нікого не полюбите?

— А вас? Хіба я вас не люблю? — сказала вона і вдарила мене по носі краєчком рукавички.

Справді, Зінаїда потішалася наді мною. Протягом трьох тижнів я її бачив щодня — і чого, чого тільки не виробляла вона зо мною? До нас вона заходила зрідка, і я за цим не шкодував; в нашому домі вона ставала панночкою, княжною, і я її сторонився. Я боявся виказати себе перед матінкою: вона дуже неприхильно ставилася до Зінаїди і неприязно стежила за нами. Батька я не так боявся: він наче не помічав мене, а з нею розмовляв мало, але якось особливо розумно і значливо. Я покинув працювати, читати — я навіть не гуляв по околицях, не їздив верхи. Як прив'язаний за ніжку жук, я весь час кружляв навколо улюбленого флігелька; здавалося, залишився б там назавжди... але це було неможливо, матінка бурчала на мене, часом і сама Зінаїда проганяла мене. Тоді я замикався у себе в кімнаті або йшов у самий кінець саду, видирався на уцілілу руїну високої мурованої оранжереї і, звісивши ноги з муру, що виходив на дорогу, сидів годинами і дивився, дивився, нічого не бачачи. Біля мене, по припалій порохом кропиві, ліниво перепурхували метелики; жвавий горобчик сідав неподалік на щербатій червоній цеглині і настирливо цвірінчав, раз у раз повертаючися всім тілом і розпустивши хвостик; все ще недовірливі ворони зрідка каркали, сидячи високо, високо на голеному вершечку берези, сонце і вітер грали в її рідкому гіллі, дзвони з Донського монастиря долинали час од часу, спокійні і сумовиті, а я сидів, дивився, слухав, і мене охоплювало якесь незбагненне відчуття, в якому було все: і смуток, і радість, і передчуття майбутнього, і бажання, і страх перед життям. Але я тоді нічого цього не розумів і нічого з того, що шумувало в мені, не зумів би назвати або назвав би це все одним іменем — іменем Зінаїди.

А Зінаїда все гралася зо мною, як кішка з мишею. Вона то кокетувала зо мною — і я хвилювався і млів, то вона раптом відштовхувала мене — і я не смів наблизитись до неї, не смів глянути на неї.

Пригадую, вона кілька днів була дуже холодна зо мною; я зовсім розгубився і, полохливо забігаючи до них у флігель, старався триматися біля старої княгині, незважаючи на те, що вона дуже лаялась і кричала саме в цей час: її вексельні справи були кепські, і вона вже мала дві неприємні розмови з квартальним.

Одного разу я проходив у саду побіля відомого паркана і побачив Зінаїду: обіпершись на руки, вона сиділа на траві і не ворушилась. Я хотів був обережно піти собі геть, але вона зненацька підвела голову і подала мені владний знак. Я завмер на місці: я одразу не зрозумів її. Вона повторила свій знак. Я негайно перескочив через паркан і радісно підбіг до неї; але вона поглядом спинила мене і показала мені стежку за два кроки від неї. Збентежений, не знаючи, що робити, я став на коліна край стежки. Вона була така бліда, така гірка печаль, така глибока втома були в кожній її рисочці, що серце у мене стиснулось і я мимоволі пробурмотів:

— Що з вами?

Зінаїда простягла руку, зірвала якусь травинку, вкусила її і кинула геть, подалі.

— Ви мене дуже любите? — спитала вона нарешті.— Так?

Я нічого не відповів,— та й навіщо було відповідати?

— Так,— повторила вона, як і раніше, дивлячись на мене.— Це правда. Такі самі очі,— додала вона, замислилась і затулила обличчя руками.— Все мені остогидло,— прошепотіла вона,— пішла б світ за очі, не можу я цього знести, не дам собі ради... І що чекає мене попереду!.. Ох, мені тяжко... боже мій, як тяжко!

— Чому? — запитав я несміливо.

Зінаїда не відповіла і тільки знизала плечима. Я все ще стояв навколішках і, глибоко засмучений, дивився на неї. Кожне її слово краяло мені серце. Тієї миті я, здається, з радістю віддав би життя своє, аби тільки вона так не побивалась. Я дивився на неї — і, все-таки не розуміючи, чому їй було тяжко, виразно уявляв собі, як вона раптом, охоплена невимовним сумом, пішла в сад і впала на землю, наче підкошена. Навколо було і ясно, і зелено, вітер шелестів у листі дерев, зрідка погойдуючи довгу гілку малини над Зінаїдиною головою. Десь туркотіли голуби — і бджоли дзижчали, низько перелітаючи по рідкій траві. Вгорі ласкаво синіло небо — а мені було так журно...

— Прочитайте мені якісь вірші,— стиха промовила Зінаїда і сперлась на лікоть.— Я люблю, коли ви вірші читаєте. Ви співаєте, але це нічого, це молодо. Прочитайте мені "Узгір'я Грузії". Тільки сядьте спершу.

Я сів і прочитав "Узгір'я Грузії".

— "Що не любить воно не може",— повторила Зінаїда.— От чим поезія гарна: вона промовляє нам те, чого немає і що не тільки краще за те, що є, але навіть більше схоже на правду... Що не любить воно не може — і хотіло б, та не може! — Вона знову замовкла і раптом стрепенулася й підвелася.— Ходімте. У матінки сидить Майданов; він мені приніс свою поему, а я його покинула. Він теж засмучений тепер... що вдієш? Ви колись дізнаєтесь... тільки не гнівайтеся на мене!

Зінаїда похапцем потисла мені руку і побігла вперед. Ми повернулись у флігель. Майданов почав читати нам свого тільки що надрукованого "Убивцю", але я не слухав його. Він

голосно виспівував свої чотиристопні ямби, рими чергувались і дзвеніли, мов бубонці, безтямно і гучно, а я все дивився на Зінаїду і все намагався зрозуміти значення її останніх слів.

Чи, може, мій суперник тайний

Тебе нежданo полонив? —

голосно прогугнявив Майданов — і мої очі й очі Зінаїди зустрілися. Вона опустила їх і злегка почервоніла. Я побачив, що вона почервоніла, і похолов з переляку. Я вже й раніше ревнував її, але тільки в цю мить думка про те, що вона покохала, блиснула у мене в голові. "Боже ти мій! вона покохала!"

X

Справжні мої муки почалися з того часу. Я сушив собі голову, роздумував, передумував і невідступно, хоч по змозі потай, стежив за Зінаїдою. Вона змінилася — це одразу впадало в око. Вона йшла гуляти сама і гуляла довго. Іноді не виходила до гостей; а цілими годинами сиділа у себе в кімнаті. Раніше цього за нею не водилося. Я раптом зробився,— чи мені здалося, що я зробився,— надзвичайно проникливим. "Чи не він, бува? або, може, це й він?" — запитував я сам себе, тривожно перебігаючи думкою від одного її поклонника до іншого. Граф Малевський (хоч я й соромився за Зінаїду признатися в цьому) в глибині душі здавався мені найнебезпечнішим.

Моя спостережливість бачила не далі мого носа, і моя потайність, певно, нікого не обманула; принаймні лікар Лушин скоро мене розкусив. А втім, і він змінився останнім часом: він схуд, сміявся, як і раніше, часто, але вже не так голосно, і

зліше, і коротше,— на зміну колишній легкій іронії й удаваному цинізмові прийшла нестримна нервова дратливість.

— Чого ви весь час тут вештаєтесь, юначе,— сказав він мені якось, коли ми лишилися вдвох у вітальні Засєкіних. (Княжна ще не повернулася з прогулянки, а верескливий голос княгині долинав з мезоніна: вона сварилася з своєю покоївкою).— Вам би слід учитись, працювати, поки ви ще молодий,— а ви що робите?

— Ви не можете знати, працюю я вдома чи ні,— одказав я йому хоч і гордовито, проте з якимсь замішанням.

— Яка вже тут праця! У вас не те на думці. Ну, та я не перечу... У ваші літа це річ природна. Та от вибір ваш надто вже невдалий. Хіба ви не бачите, що це за дім?

— Я вас не розумію,— сказав я.

— Не розумієте? Тим гірше для вас. Я вважаю за свій обов'язок остерегти вас. Нашому брату, старому холостякові, можна сюди ходити: нам що? Ми народ бувалий, нас нічим не діймеш, а у вас шкіра ще ніжна; тут повітря для вас шкідливе — повірте мені: заразитися можете.

— Як саме?

— А так. Хіба ви здорові тепер? Хіба ви в нормальному стані? Хіба те, що ви почуваєте, корисно для вас, добре?

— А що ж я почуваю? —сказав я, а сам в душі розумів, що лікар мав рацію.

— Ех, юначе, юначе,— вів далі лікар з таким виразом, наче в цьому слові було щось дуже образливе для мене,— де вже вам хитрувати, адже у вас ще, хвалити бога, що на душі, те й на виду. А втім, що там казати! Я і сам би сюди не ходив, коли б,— лікар зціпив зуби...— коли б я не був такий самий дивак. Тільки ось що мене дивує: як ви, такий розумний, не бачите, що діється навколо вас?

— А що ж таке діється? — підхопив я і весь насторожився.

Лікар подивився на мене з якимсь насмішкуватим жалем.

— Та гарний і я,— промовив він, наче сам до себе,— дуже треба це йому говорити. Словом,— додав він, підвищивши голос,— кажу вам ще раз: тутешня атмосфера не для вас. Вам тут приємно, та мало що! І в оранжереї теж приємно пахне — а жити в ній не можна. Гей! Послухайте мене, візьміться знову за Кайданова.

Увійшла княгиня і почала скаржитись лікареві на зубний біль. Потім зайшла Зінаїда.

— От,— додала княгиня,— пане лікарю, пожуріть її. Цілий день п'є воду з льодом; хіба їй це можна, адже в неї слабі груди!

— Навіщо ви це робите? — спитав Лушин.

— А що з цього може бути?

— Що? можете застудитись і вмерти.

— Справді? Невже? То що ж — нехай так.

— Он як,— пробурмотів лікар. Княгиня вийшла.

— А так,— повторила Зінаїда.— Хіба жити так весело? Погляньте лишень навколо себе... Що — добре? Чи ви думаєте, що я цього не розумію, не відчуваю? Мені приємно пити воду з льодом, і ви серйозно можете мене запевняти, що таке життя варте того, щоб не рискувати ним за мить насолоди,— я вже про щастя не кажу.

— Так, так,— зауважив Лушин,— примхи і незалежність — ці два слова вичерпують вас: вся ваша натура в цих двох словах.

Зінаїда нервово засміялася.

— Спізнилися поштою, любий лікарю. Бачите погано — відстаєте. Надіньте окуляри. Не до примх мені тепер; вас дурити, себе дурити... дуже весело! А щодо незалежності... Мсьє Вольдемар,— додала раптом Зінаїда і тупнула ніжкою,— не робіть меланхолійної фізіономії. Я не терплю, коли мене жаліють.— Вона швидко вийшла.

— Шкідлива, шкідлива для вас ця атмосфера, юначе,— ще раз сказав мені Лушин.

XI

Увечері того ж таки дня зійшлись у Засєкіних звичайні гості; я теж був серед них.

Зайшла розмова про поему Майданова; Зінаїда щиросердо хвалила її.

— Але знаєте що? — сказала вона йому,— коли б я була поетом, я б інші брала сюжети. Може, все це дурниці, але мені часом спадають на думку дивні речі, особливо коли я не сплю над ранок, коли небо стає і рожевим, і сірим. Я б, наприклад... Ви не будете сміятися з мене?

— Ні! ні! — вигукнули ми всі в один голос.

— Я б змалювала,— казала вона далі, схрестивши руки на грудях і дивлячись кудись убік,— цілий гурт молодих дівчат, вночі, у великому човні на тихій річці. Місяць світить, а вони всі в білому і у вінках з білих квітів, і співають, знаєте, щось, схоже на гімн.

— Розумію, розумію, кажіть далі,— багатозначно і мрійно промовив Майданов.

— Нараз — шум, регіт, смолоскипи, бубон на березі... Це біжить з піснями й вигуками юрба вакханок. Тут уже вам належить намалювати картину, пане поет... тільки я хотіла б, щоб смолоскипи були червоні і дуже димилися і щоб очі у вакханок поблискували під вінками, а вінки повинні бути темними. Не забудьте також тигрових шкур, і чаш, і золота, багато золота.

— Де ж має бути золото? — спитав Майданов, відкидаючи назад своє рівне волосся і роздуваючи ніздрі.

— Де? На плечах, на руках, на ногах — скрізь. Кажуть, у давнину жінки золоті каблучки носили на кісточках ноги. Вакханки кличуть до себе дівчат у човні. Дівчата вже не співають свого гімна — вони не можуть більше співати, але вони не ворушаться: річка несе їх до берега. І от зненацька одна з них поволі підводиться... Це треба добре описати: як

вона поволі встає, осяяна місячним світлом, і як лякаються її подруги... Вона переступила край човна, вакханки оточили її, схопили й понесли в ніч, у темряву... Уявіть собі клуби диму, і все змішалося. Тільки чутно, як вони вищать, та вінок її лишився на березі.

Зінаїда замовкла. ("О! вона покохала!" — подумав я знову).

— Та й тільки? — спитав Майданов.

— Тільки,— відповіла вона.

— Це не може бути сюжетом для цілої поеми,— зауважив він,— але для ліричного вірша я з вашої думки скористаюся.

— В романтичному дусі? — спитав Малевський.

— Звісно, в романтичному, в дусі Байрона.

— А на мою думку, Гюго кращий за Байрона,— недбало кинув молодий граф,— цікавіший.

— Гюго письменник першокласний,— заперечив Майданов. — І мій приятель Тонкошеєв у своєму іспанському романі "Ель-Тровадор"...

— Ах, це та книга з перекинутими догори знаками питання? — перебила Зінаїда.

— Вона. В іспанців так заведено. Я хотів сказати, що Тонкошеєв...

— Ну, знову почнете суперечку про класицизм і романтизм, — удруге перепинила його Зінаїда.— Давайте краще грати...

— У фанти? — підхопив Лушин.

— Ні, у фанти нудно; а у порівняння. (Цю гру вигадала сама Зінаїда: називали якусь річ, кожен старався порівняти її з чим-небудь, і той, хто добирав найкращого порівняння, діставав приз).

Вона підійшла до вікна. Сонце тільки що зайшло: на небі високо стояли довгі червоні хмари.

— На що вони схожі, ці хмари? — спитала Зінаїда і, не чекаючи нашої відповіді, сказала:— Я вважаю, що вони схожі на ті пурпурові вітрила, які були на золотому кораблі у Клеопатри, коли вона їхала назустріч Антонію. Пригадуєте, Майданов, ви недавно мені про це розповідали?

Всі ми, як Полоній у "Гамлеті", вирішили, що хмари нагадували саме ці вітрила і що кращого порівняння ніхто з нас не добере.

— А скільки років було тоді Антонію? — спитала Зінаїда.

— Либонь, він був молодий,— сказав Малевський.

— Звичайно, молодий,— впевнено підтвердив Майданов.

— Пробачте,— скрикнув Лушин,— йому було понад сорок років.

— Понад сорок,— повторила Зінаїда, кинувши на нього бистрий погляд.

Я скоро пішов додому. "Вона покохала,— мимоволі шепотіли мої губи.— Але кого?"

XII

Минали дні. Все більш дивною і незрозумілою ставала Зінаїда. Якось я зайшов до неї і побачив, що вона сидить на солом'яному стільці, припавши головою до гострого краю стола. Вона випросталася, все обличчя її було залите сльозами.

— А! ви! — сказала вона з жорстокою усмішкою.— Підійдіть лишень сюди.

Я підійшов до неї: вона поклала мені на голову руку і, вхопивши мене зненацька за волосся, почала крутити його.

— Боляче,— сказав я нарешті.

— А! боляче! А мені не боляче? не боляче?— повторила вона.

— Ой! — скрикнула вона раптом, побачивши, що вирвала у мене маленьке пасмо волосся.— Що це я зробила? Бідний мсьє Вольдемар.

Вона обережно розправила вирвані волосинки, обмотала їх навколо пальця і згорнула колечком.

— Я ваше волосся собі в медальйон покладу і носитиму,— сказала вона, а у самої на очах все ще виблискували сльози.— Це вас, може, утішить трохи... А тепер прощайте.

Я повернувся додому, де мене чекала неприємність. У матінки була гостра розмова з батьком; вона в чомусь йому дорікала, а він своїм звичаєм холодно і чемно відмовчувався — і скоро поїхав. Я не міг чути, про що говорила матінка, та мені й не до того було; пригадую тільки, що коли скінчилася розмова, вона звеліла покликати мене до себе в кабінет і з великим незадоволенням говорила про мої часті відвідини княгині, яка, за її словами, була une femme capable de tout[1]. Я підійшов, щоб поцілувати їй руку (це я робив завжди, коли хотів припинити розмову), і пішов до себе. Зінаїдині сльози остаточно збили мене з пантелику; я рішуче не знав, на якій думці мені спинитись, і сам мало не плакав: я все-таки був дитиною, незважаючи на мої шістнадцять років. Я не думав уже більше про Малевського, хоч Бєловзоров що не день ставав усе грізнішим та грізнішим і дивився на спритного графа, як вовк на барана; та я ні про що й ні про кого не думав. Я губився в догадках і все шукав відлюдних місць. Особливо уподобав я руїни оранжереї. Злізу, бувало, на високий мур, сяду і сиджу там такий нещасний, самотній і засмучений, що мені аж самому ставало себе шкода,— і такими відрадними були для мене ці болісні відчуття, так упивався я ними!..

От сиджу я одного разу на мурі, дивлюсь у далечінь і слухаю дзвони, коли це раптом щось наче пробігло по мені — вітерець не вітерець і не дрож, а наче повів, наче відчуття чиєїсь близькості... Я опустив очі. Внизу, по дорозі, в легкій сіренькій сукні, з рожевою парасолькою на плечі, поспішала кудись Зінаїда. Вона побачила мене, зупинилась і, відкинувши край солом'яного бриля, звела на мене свої оксамитові очі.

— Що це ви робите там, на такій висоті? — спитала вона мене, якось дивно посміхаючись.— От,— казала вона далі,— ви все запевняєте, що кохаєте мене,— сплигніть до мене на дорогу, якщо ви справді кохаєте мене.

Не встигла Зінаїда вимовити цих слів, як я вже летів униз, наче хтось підштовхнув мене ззаду. Мур був щось сажнів два заввишки. Я потрапив ногами на землю, але поштовх був такий сильний, що я не міг вдержатись: я впав і на мить знепритомнів. Отямившись, я, не розплющуючи очей, відчув біля себе Зінаїду.

— Любий мій хлопчику,— говорила вона, схилившись надо мною, і в голосі її звучала стурбована ніжність,— як міг ти це зробити, як міг ти послухатись... Я ж люблю тебе... встань.

Її груди дихали біля моїх, її руки торкалися моєї голови і раптом — що сталося тоді зо мною! — її м'які, свіжі уста почали вкривати все моє обличчя поцілунками... вони торкнулись моїх уст... Але тут Зінаїда, мабуть, догадалась з виразу мого обличчя, що я вже опритомнів, хоч я все ще не розплющував очей, і, швидко звівшись на ноги, промовила:

— Ну, вставайте, пустун, божевільний; чого це ви лежите в куряві?

Я підвівся.

— Подайте мені парасольку,— сказала Зінаїда,— бач, куди я її кинула; та не дивіться на мене так... що за дурниці? Ви не забились? Кропивою, мабуть, пожалилися? Кажуть вам, не дивіться на мене... Та він нічого не тямить, не відповідає,— додала вона, наче сама до себе.— Ідіть додому, мсьє

Вольдемар, почистіться, та не смійте йти за мною, а то я розсерджусь, і вже більше ніколи...

Вона не доказала й швидко пішла від мене, а я присів на дорозі... ноги мене не тримали. Кропива пожалила мені руки, у спині нило, і в голові паморочилось, але почуття безмежного щастя, що його я зазнав тоді, вже не повторилося в моїм житті. Солодким болем стояло воно в усьому тілі і вибухнуло нарешті захопленими стрибками й вигуками. Справді, я був ще дитиною.

XIII

Весь цей день я був такий веселий і гордий, я так живо зберігав на своєму обличчі відчуття Зінаїдиних поцілунків, я з таким трепетним захватом згадував кожне її слово, я так леліяв своє несподіване щастя, що мене брав страх, не хотілося навіть побачити її, провинницю цих нових відчуттів. Мені здавалось, що вже більше нічого не можна вимагати від долі, що тепер слід було б "отак глибоко зітхнути востаннє та й умерти". Зате другого дня, ідучи у флігель, я почував велике збентеження, що його даремно намагався приховати під виглядом скромної розв'язності, як це годиться людині, яка хоче дати зрозуміти, що вона вміє зберігати таємницю. Зінаїда прийняла мене дуже просто, нітрохи не хвилюючись, тільки посварилась на мене пальцем і спитала: чи немає у мене синіх плям? Вся моя стримана розв'язність і таємничість вмить зникли, а разом з ними і збентеження моє. Певна річ, я нічого особливого не сподівався, але Зінаїдин спокій мене наче холодною водою облив; я зрозумів, що я дитина в її очах,— і мені стало дуже сумно! Зінаїда ходила туди й сюди по кімнаті, кожного разу мимохідь посміхалася, коли поглядала на мене, але думки її були далеко,— я це добре бачив...

"Заговорити самому про вчорашнє,— подумав я,— спитати її, куди вона так поспішала, щоб з'ясувати все до кінця...", але я тільки махнув рукою і сів у куточку.

Увійшов Бєловзоров; я зрадів йому.

— Не знайшов я вам верхового коня, смирного,— заговорив він суворим тоном.— Фрейтаг ручиться мені за одного, та я не певен. Боюсь.

— Чого ж ви боїтесь,— спитала Зінаїда,— дозвольте запитати?

— Чого? Ви ж бо не вмієте їздити. Боронь боже, трапиться якесь лихо! І що це за фантазія вам зайшла в голову!

— Ну, це вже моє діло, мсьє мій звір. В такому разі я попрошу Петра Васильовича... (Мого батька звали Петром Васильовичем. Я здивувався, що вона так легко і невимушено згадала його ім'я, наче була певна в його готовності прислужитися їй).

— Он воно що,— обізвався Бєловзоров.— Це ви з ним хочете їздити?

— З ним чи з кимсь іншим — вам це байдуже. Тільки не з вами.

— Не зо мною,— повторив Бєловзоров.

Воля ваша. Що ж? Я вам коня доставлю.

— Та тільки глядіть — не корову якусь. Я вас попереджаю, що я хочу скакати.

— Скачіть, будь ласка. З ким же це, з Малевським, чи що, ви поїдете?

— А чому б і не з ним, воїне? То вгамуйтеся,— додала вона, — і не виблискуйте очима. Я і вас візьму. Ви знаєте, що для мене тепер Малевський — пхе! — Вона струснула головою.

— Ви це кажете, щоб мене втішити,— пробурчав Бєловзоров.

Зінаїда примружила очі.

— Це вас утішає?.. О... о... о... воїне! — сказала вона нарешті, немовби не добравши іншого слова.— А ви, мсьє Вольдемар, ви б поїхали з нами?

— Я не люблю... У великому товаристві...— пробурмотів я, не зводячи очей.

— Ви любите більше tête-a-tête?..[2] Що ж, вільному воля, спасенному... рай,— промовила вона, зітхнувши.— Ідіть же, Бєловзоров, робіть своє діло. Кінь потрібний мені на завтра.

— Так; а гроші де взяти? — втрутилася княгиня.

Зінаїда насупилась.

— Я їх у вас не прошу,— Бєловзоров мені повірить.

— Повірить, повірить...— пробурмотіла княгиня і раптом на все горло закричала: — Дуняшко!

— Maman, я вам подарувала дзвіночок,— зауважала княжна.

— Дуняшко! — гукнула знову княгиня.

Бєловзоров попрощався; я пішов разом з ним... Зінаїда мене не затримувала.

XIV

Другого дня я встав рано, вирізав собі палицю і вирушив за заставу. Піду, мовляв, своє горе розвію. День був чудовий, ясний і не дуже гарячий; веселий, свіжий вітер гуляв над землею і злегка шумів та грав, все ворушачи й нічого не тривожачи. Я довго бродив по горах, у лісі; я не почував себе щасливим, я вийшов з дому, щоб віддатись своєму смуткові; але молодість, чудова погода, свіже повітря, втіха від швидкої ходьби, солодка знемога від лежання в густій траві — зробили своє: згадка про ті незабутні слова, про ті поцілунки знову втиснулась мені в душу. Мені приємно було думати, що Зінаїда все-таки не може не віддати належного моїй рішучості, моєму героїзмові... "Інші для неї кращі за мене,— думав я,— нехай! Зате інші тільки скажуть, що зроблять, а я зробив! І хіба тільки це я міг би зробити заради неї!.." Уява моя заграла. Я почав уявляти собі, як визволятиму її з рук ворогів, як я, весь залитий кров'ю, вирву її з в'язниці, як помру біля її ніг. Я згадав картину, що висіла в нашій вітальні: Малек-Аделя, який викрадає Матильду... І одразу ж зацікавився появою великого строкатого дятла, який заклопотано піднімався вгору по тонкому стовбуру берези і занепокоєно виглядав з-за неї то направо, то наліво, наче музикант з-за шийки контрабаса.

Потім я заспівав "То не білі сніги" і перейшов на відомий у той час романс: "Я жду тебе, коли зефір грайливий"; далі я почав уголос читати звернення Єрмака до зірок з трагедії Хомякова; спробував був скласти вірша в сентиментальному дусі, придумав навіть рядок, яким мав скінчитися весь вірш: "О Зінаїдо! Зінаїдо!", але нічого не вийшло. Тим часом наближався обід. Я зійшов у долину: вузенька піщана стежка звивалася по ній і вела до міста. Я пішов цією стежкою... Глухий стук кінських копит почувся ззаду. Я оглянувся, мимоволі спинився і скинув кашкет: я побачив мого батька і Зінаїду. Вони їхали поряд. Батько говорив їй щось, перегнувшись до неї всім станом і спершися рукою на шию коня; він усміхався; Зінаїда слухала його мовчки, строго опустивши очі й стуливши уста. Спочатку я побачив тільки їх; і вже через кілька хвилин з-за повороту долини виїхав Бєловзоров, в гусарському мундирі з ментиком, на змиленому вороному коні. Баский кінь крутив головою, форкав і гарцював: вершник і здержував його, і пришпорював. Я відійшов набік. Батько підібрав поводи, відхилився од Зінаїди, вона поволі звела на нього очі — і обоє поскакали... Бєловзоров промчав слідом за ними, брязкаючи шаблею. "Він червоний як рак,— подумав я,— а вона... чого це вона така бліда? Їздила верхи цілий ранок — і бліда?"

Я прискорив ходу — і поспів додому перед самим обідом. Батько вже сидів переодягнений, помитий і свіжий біля матусиного крісла і читав їй своїм рівним і гучним голосом фейлетон з "Journal des Débats"; але матінка слухала його неуважно і, побачивши мене, спитала, де я пропадав цілий день, і додала, що не любить, коли вештаються бозна-де і бозна з ким. "Та я гуляв сам",— хотів був я відповісти, але подивився на батька і чомусь промовчав.

XV

Протягом наступних п'яти-шести днів я майже не бачив Зінаїду: вона відмагалася хворобою, що не заважало, одначе, звичайним відвідувачам флігеля з'являтися, як вони казали, на своє чергування,— всім, окрім Майданова, який одразу занепадав духом і нудився, не маючи чим захоплюватися. Бєловзоров сидів похмурий у кутку, застебнутий на всі гудзики і червоний; на тонкому обличчі графа Малевського весь час снувала якась недобра усмішка; він і справді впав до Зінаїди у немилість і з особливою ретельністю запобігав перед старою княгинею, їздив з нею в ямській кареті до генерал-губернатора; але поїздка була невдалою, і Малевський навіть наразився на неприємність: йому нагадали якусь історію з якимись шляховими офіцерами, і він мусив у своїх поясненнях сказати, що був тоді недосвідченим. Лушин приїздив разів зо два на день, але залишався недовго; я трохи боявся його після нашої останньої розмови і водночас відчував до нього щиру симпатію. Якось він пішов зо мною гуляти по Нескучному саду, був дуже добродушний і ласкавий, знайомив мене з назвами й властивостями різних трав і квітів і зненацька, як то кажуть, ні сіло ні впало, вигукнув, ударивши себе по лобі: "А я, дурень, думав, що вона кокетка! Видно, офірувати собою солодко — для декого".

— Що ви хочете цим сказати? — спитав я.

— Вам я нічого не хочу сказати,— уривчасто відказав Лушин.

Мене Зінаїда уникала: моя поява — я не міг цього не помітити — справляла на неї неприємне враження. Вона несамохіть відверталася од мене... несамохіть; от що було гірко, от що мене боляче вражало! Та нічого не вдієш — і я старався не попадатись їй на очі і лише здалека підстерігав її, в чому мені не завжди щастило. З нею, як і раніш, коїлося щось незрозуміле; її обличчя стало іншим, вся вона стала іншою.

Особливо вразила мене ця переміна одного теплого, тихого вечора. Я сидів на низенькому ослінчику під розлогим кущем бузини; я любив цей куточок; звідти було видно вікно Зінаїдиної кімнати. Я сидів; над головою у мене в потемнілому листі заклопотано шаруділа маленька пташка; сіра кішка, витягнувши спину, обережно кралася в сад, і перші хрущі важко гули у повітрі, ще прозорому, хоч уже й не ясному. Я сидів і дивився на вікно — і ждав, чи не відчиниться воно: і справді, воно відчинилось, і в ньому показалася Зінаїда. Вона була в білій сукні — і сама вона, її обличчя, плечі, руки були бліді, аж білі. Вона довго лишалася нерухомою і довго дивилася нерухомо і прямо з-під насуплених брів. Я й не знав за нею такого погляду. Потім вона стиснула руки, міцно, міцно, піднесла їх до уст, до чола — і раптом, розчепивши пальці, відкинула волосся за вуха, струснула ним і, з якоюсь рішучістю кивнувши зверху вниз головою, зачинила вікно.

Через три дні вона зустріла мене в саду. Я хотів звернути убік, але вона сама мене спинила.

— Дайте мені руку,— сказала вона мені з колишньою ласкою.— Ми давно з вами не розмовляли.

Я глянув на неї: очі її тихо світилися, і обличчя усміхалось, наче крізь імлу.

— Ви й досі нездужаєте? — спитав я її.

— Ні, тепер все минулося,— відповіла вона і зірвала невелику червону троянду.— Я трохи стомилась, але й це минеться.

— І ви знову будете такою, як раніше? — спитав я.

Зінаїда піднесла троянду до обличчя, і мені здалося, ніби відблиск яскравих пелюсток упав їй на лице.

— Хіба я змінилася? — спитала вона мене.

— Так, змінилися,— відповів я півголосом.

— Я з вами була холодною — я знаю,— почала Зінаїда,— але ви не повинні були звертати на це уваги... Я не могла інакше... Та що про це казати!

— Ви не хочете, щоб я кохав вас, от що! — вигукнув я сумно, в нестримному пориванні.

— Ні, любіть мене, але не так, як раніше.

— А як?

— Будемо друзями — от як.— Зінаїда дала мені понюхати троянду.— Послухайте, я ж бо далеко старша за вас — я могла б бути вам тіткою, далебі; ну, не тіткою, старшою сестрою. А ви...

— Я для вас дитина,— перебив я її.

— Правда, дитина, але люба, хороша, розумна, яку я дуже люблю. Знаєте що? Я від сьогодні призначаю вас своїм пажем; а ви не забувайте, що пажі не повинні відлучатися од своїх володарок. Ось вам знак вашої нової гідності,— додала вона, втикаючи троянду в петлю моєї курточки,— знак нашої до вас милості.

— Я від вас раніше мав інші милості,— пробурмотів я.

— А! — мовила Зінаїда і збоку глянула на мене.— Яка у нього пам'ять! Ну, що ж! Я і тепер можу...

І, схилившись до мене, вона поцілувала мене в чоло чистим, спокійним поцілунком.

Я тільки подивився на неї, а вона відвернулась і, сказавши: "Ідіть за мною, мій паже",— пішла до флігеля. Я поплівся слідом за нею і нічого не міг збагнути.

"Невже,— думав я,— ця лагідна, розсудлива дівчина — та сама Зінаїда, яку я знав?" І хода її видалася мені тихішою — вся її постать величнішою і стрункішою...

Але ж боже ти мій! З якою новою силою розгоралося в мені кохання!

[1] Жінкою, здатною на все (франц.).

[2] Віч-на-віч (франц.).

XVI

По обіді знову зійшлись у флігелі гості — і княжна вийшла до них. Все товариство було тут у повному складі, як у той перший, незабутній для мене вечір: навіть Нірмацький приплентався; Майданов прийшов цього разу раніше за всіх — він приніс нові вірші. Почалися знову ігри у фанти, але вже без колишніх дивних вихваток, без пустощів і шуму — циганський елемент зник. Зінаїда дала новий напрям нашим зборам. Я сидів поряд неї на правах пажа. Між іншим, вона запропонувала, щоб той, кому випаде фант, розповів свій сон, але з цього нічого не вийшло. Сни були або нецікаві (Бєловзоров бачив уві сні, що нагодував свого коня карасями і

що в нього дерев'яна голова), або неприродні, надумані. Майданов почастував нас цілою повістю: тут були і могильні склепи, і ангели з лірами, і квіти, що можуть говорити, і звуки, що линуть з далечини... Зінаїда не дала йому докінчити.

— Коли вже діло пішло на твори,— сказала вона,— то нехай кожен розповість щось неодмінно вигадане.

Першому припало говорити тому ж таки Бєловзорову.

Молодий гусар засоромився.

— Я нічого вигадати не можу! — скрикнув він.

— Дурниці! — підхопила Зінаїда.— Ну, уявіть собі, наприклад, що ви одружені, і розкажіть, як би ви проводили час із своєю дружиною. Ви б її замкнули?

— Я б її замкнув.

— І самі б сиділи з нею?

— І сам неодмінно сидів би з нею.

— Чудово. Ну, а коли б їй це набридло, і вона зрадила б вас?

— Я б її убив.

— А коли б вона втекла?

— Я б наздогнав її і все-таки убив.

— Гаразд. Ну, а припустимо, я була б вашою дружиною, що б ви тоді зробили?

Бєловзоров помовчав.

— Я б убив себе...

Зінаїда засміялась.

— Я бачу, недовга у вас пісня.

Другий фант припав Зінаїді. Вона звела очі до стелі і замислилась.

— От, послухайте,— почала вона нарешті,— що я вигадала. Уявіть собі розкішний чертог, літню ніч і дивовижний бал. Бал цей дає молода королева. Всюди золото, мармур, кришталь, шовк, вогні, алмази, квіти, пахощі, всі примхи розкошів.

— Ви любите розкіш?—перепинив її Лушин.

— Розкіш красива,— одказала вона,— я люблю все красиве.

— Більше від прекрасного? — спитав він.

— Це щось дуже мудре, не розумію. Не заважайте мені. Отже, бал розкішний. Гостей сила-силенна, всі вони молоді, вродливі, хоробрі, всі до нестями закохані в королеву.

— Жінок серед гостей немає? — спитав Малевський.

— Ні... чи стривайте — є.

— Всі негарні?

— Чарівні, але чоловіки закохані в королеву. Вона висока і стрункa; у неї маленька золота діадема на чорному волоссі.

Я глянув на Зінаїду — і в цю мить вона здалася мені незмірно вищою за всіх нас, від її білого чола, від нерухомих брів віяло таким ясним розумом і такою владою, що я подумав: "Ти сама та королева!"

— Всі пориваються до неї,— казала далі Зінаїда,— всі розсипають перед нею найдобірніші лестощі.

— А вона любить лестощі? — спитав Лушин.

— Ото нестерпний! все перебиває... Хто ж не любить лестощів?

— Ще одне, останнє, запитання,— докинув Малевський.— У королеви є чоловік?

— Я про це й не подумала. Ні, навіщо чоловік?

— Авжеж,— підхопив Малевський,— навіщо чоловік?

— Silence![1] — вигукнув Майданов, який по-французькому говорив погано.

— Mercі,— сказала йому Зінаїда.— Отож, королева слухає ці лестощі, слухає музику, але не дивиться ні на кого з гостей. Шість вікон розчинені згори донизу, від стелі до підлоги, а за ними темне небо з великими зорями і темний сад з великими деревами. Королева дивиться в сад. Там, коло дерев, водограй;

він біліє в пітьмі — довгий-довгий, як привид. Королева чує крізь гомін і музику тихий сплеск води. Вона дивиться і думає: всі ви, панове, благородні, розумні, багаті, ви оточили мене, ви шануєте кожне моє слово, всі ви ладні вмерти біля моїх ніг, я володію вами... А там, коло водограю, там, де плеще вода, стоїть і жде мене той, кого я кохаю, хто володіє мною. На ньому немає ні багатого вбрання, ні коштовного каміння, ніхто його не знає, але він жде мене і певен, що я прийду,— і я прийду, і немає такої сили, яка б спинила мене, коли я захочу піти до нього, і залишитися з ним, і загубитися з ним там, у темряві саду, під шелест дерев, під плескіт водограю...

Зінаїда замовкла.

— Це вигадка? — хитро спитав Малевський.

Зінаїда навіть не глянула на нього.

— А що б ми зробили, панове,— заговорив раптом Лушин,— коли б ми були серед гостей і знали про цього щасливця біля водограю?

— Стривайте, стривайте,— перебила Зінаїда,— я сама скажу, що б зробив кожен з вас. Ви, Бєловзоров, викликали б його на дуель; ви, Майданов, написали б на нього епіграму. А втім, ні — ви не вмієте писати епіграм; ви написали б на нього довгий ямб, на зразок Барб'є, і вмістили б ваш твір у "Телеграф". Ви, Нірмацький, позичили б у нього... ні, дали б йому грошей у борг за проценти; ви, лікарю...— Вона спинилась.— От про вас я не знаю, що б ви зробили.

— Як лейб-медик королеви,— відповів Лушин,— я порадив би королеві не давати балів, коли їй не до гостей...

— Може, ви мали б рацію. А ви, граф...

— А я? — повторив із своєю недоброю усмішкою Малевський.

— А ви б піднесли йому отруєний цукерок.

Обличчя Малевського злегка скривилось і набрало на мить жидівського виразу, але він одразу ж зареготав.

— Щодо вас, Вольдемар...— вела далі Зінаїда,— а втім, досить; нумо грати у щось інше.

— Мсьє Вольдемар, як паж королеви, тримав би їй шлейф, коли б вона побігла в сад,— ущипливо кинув Малевський.

Я спалахнув, але Зінаїда, швиденько поклавши мені на плечі руки і трохи підвівшись, мовила злегка тремтячим голосом:

— Я ніколи не давала вашій вельможності права бути зухвалим і тому прошу вас вийти.— Вона вказала йому на двері.

— Що ви, княжна,— пробурмотів Малевський і аж побілів.

— Княжна має рацію,— скрикнув Бєловзоров і собі підвівся.

— Я, їй-богу, ніяк не сподівався,— казав далі Малевський,— в моїх словах, здається, не було нічого такого... У мене й на думці не було образити вас... Простіть мені.

Зінаїда кинула на нього холодний погляд і холодно посміхнулася.

— Про мене, хоч і залишайтесь,— промовила вона з недбалим рухом руки.— Ми з мсьє Вольдемаром даремно розсердилися. Вам любо жалітись... на здоров'я.

— Простіть мені,— ще раз повторив Малевський, а я, згадуючи Зінаїдин рух, подумав знову, що справжня королева не могла б з більшою гідністю вказати зухвальцеві на двері.

Гра у фанти тривала недовго після цієї невеликої сцени; всім стало якось не по собі, не так від самої цієї сцени, як від іншого, не зовсім виразного, але тяжкого почуття. Ніхто про нього не говорив, але кожен відчував його і в собі, і у свого сусіда. Майданов прочитав нам свої вірші — і Малевський з перебільшеним запалом розхвалював їх. "Як йому тепер хочеться показати себе добрим",— шепнув мені Лушин. Ми невдовзі розійшлися. Зінаїда раптом поринула в роздуми; княгиня прислала сказати, що в неї голова болить; Нірмацький почав скаржитись на свої ревматизми...

Я довго не міг заснути, мене вразило Зінаїдине оповідання. "Невже в ньому був натяк? — запитував я сам себе,— і на кого, на що вона натякала? І коли справді є на що натякнути... то як же зважитися?.. Ні, ні, не може бути",— шептав я, перевертаючись з однієї гарячої щоки на другу. Але я згадав вираз Зінаїдиного обличчя під час її розповіді... згадав вигук, що вихопився у Лушина в Нескучному, раптові зміни в її поводженні зо мною — і губився в догадках. "Хто він?" Ці два слова немов стояли перед моїми очима, накреслені в мороку; наче низька лиха хмара повисла надо мною — і я відчував, як вона гнітить мене, і ждав, що от-от вона вибухне грозою. Багато до чого я звик останнім часом, багато чого надивився у Засєкіних; їхнє безладдя, сальні недогарки, поламані ножі й

виделки, похмурий Воніфатій, обшарпані покоївки, манери самої княгині — все це дивовижне життя не вражало мене більше... Але до того, що неясно вчувалося мені тепер в Зінаїді, — я звикнути не міг... "Авантюр'єрка"[2],— сказала про неї якось моя мати. Авантюр'єрка — вона, мій ідол, моє божество! Ця назва пекла мене, і я намагався піти від неї в подушку, я обурювався — і водночас на що б я не погодився, чого б не дав, аби тільки бути тим щасливцем біля фонтана!..

Кров у мене зайнялась і зашумувала. "Сад... водограй...— подумав я.— Піду лишень я в сад". Я швиденько вдягся і вислизнув з дому. Ніч була темна; дерева ледве шепотіли; з неба падав легкий холодок, з городу пахло кропом. Я обійшов усі алеї; легкий звук моїх кроків і бентежив, і бадьорив, я зупинявся, ждав і слухав, як билось моє серце — сильно і швидко. Нарешті я наблизився до паркана і сперся на тонку жердину. Нараз — чи це мені здалося? — за кілька кроків од мене промайнула жіноча постать... Я напружено втупив очі в темряву — я затаїв подих. Що це? Чи це кроки мені вчуваються, чи це знову б'ється моє серце? "Хто тут? — пробелькотів я ледве чутно. Що це знову? приглушений сміх?.. чи шурхіт у листі... чи зітхання над самим вухом? Мені стало страшно... "Хто тут?" — повторив я ще тихіше.

Повітря заструменіло на мить; в небі блиснула вогняна смужка: покотилася зірка. "Зінаїда?" — хотів спитати я, але звук завмер на моїх устах. І раптом глибоке безгоміння запало довкола, як це часто буває серед ночі... Навіть коники перестали сюрчати на деревах — тільки десь дзвякнуло віконце. Я постояв, постояв і повернувся до себе в кімнату, до своєї холодної вже постелі. Я відчував дивне хвилювання: наче я ходив на побачення — і лишився самотній і пройшов мимо чужого щастя.

XVII

На другий день я бачив Зінаїду тільки мигцем: вона їздила кудись з княгинею візником. Зате я бачив Лушина, який, проте, ледь привітався зі мною, і Малевського. Молодий граф усміхнувся і дружньо заговорив зо мною. З усіх відвідувачів флігелька тільки він зумів втертися в наш дім і полюбився матусі. Батько його не жалував і поводився з ним якось зневажливо-чемно.

— Ah, monsieur le page![3] — почав Малевський,— дуже радий зустрітися з вами. Що робить ваша прекрасна королева?

Його свіже, вродливе обличчя було мені таким огидним в цю хвилину — і він дивився на мене так зневажливо-грайливо, що я не відповів йому зовсім.

— Ви все ще сердитесь? — казав він далі.— Даремно. Адже не я назвав вас пажем, а пажі бувають здебільшого у королев. Але дозвольте вам зауважити, що ви погано виконуєте свій обов'язок.

— Чому це?

— Пажі повинні бути невідлучно при своїх володарках; пажі повинні все знати, що вони роблять, вони повинні навіть стежити за ними,— додав він, знизивши голос,— вдень і вночі.

— Що ви хочете цим сказати?

— Що я хочу сказати? Я, здається, ясно висловлююсь. Вдень і вночі. Вдень ще сяк-так; вдень видно і людно; але вночі — тут уже біди не минути. Раджу вам не спати вночі і пильнувати, пильнувати невтомно. Пам'ятайте — в саду, вночі, біля водограю,— ось де треба чатувати. Ви мені спасибі скажете.

Малевський засміявся і повернувся до мене спиною. Він, певно, не надавав особливого значення своїм словам; він мав репутацію неперевершеного містифікатора і славився своїм умінням дурити людей на маскарадах, цьому немало сприяла та майже несвідома облудність, якою була пройнята вся його істота... Він хотів тільки подражнити мене; але кожне його слово отрутою розтікалося по всіх моїх жилах. Кров ударила мені в голову... "А! он воно що! — сказав я сам до себе,— добре ж! Значить, моє вчорашнє передчуття не підвело мене! Так не бувати ж цьому!" — голосно вигукнув я і ударив кулаком себе в груди, хоч я, власне, і не знав — чому не бувати. "Чи завітає в сад сам Малевський,— думав я (він, може, вибовкав: на це зухвальства у нього стане),— чи хто інший (огорожа нашого саду дуже низька і перелізти через неї було неважко),— а тільки лихо буде тому, хто мені попадеться! Нікому не раджу зустрічатися зо мною! Я доведу всьому світові і їй, зрадниці (я так-таки і назвав її зрадницею), що я вмію мститися!"

Я повернувся до себе в кімнату, дістав з письмового стола недавно куплений англійський ножик, попробував вістря леза і, насупившись, з холодною і зосередженою рішучістю поклав його собі в кишеню, так наче такі справи були мені не диво і не первина. Серце в мені злобливо закалатало й скам'яніло; я до самої ночі так і ходив з насупленими бровами і стуленими губами — все походжав взад і вперед, стискаючи рукою в кишені розігрітий ніж і вже готуючись до чогось страшного. Ці нові, не звідані досі відчуття так захоплювали мене і навіть веселили, що, власне, про Зінаїду я мало думав. Мені все ввижалися: Алеко, молодий циган — "Куди ти, красню молодий? Лежи...", а потім: "Ти весь залитий кров'ю!.. О, що ти вдіяв?.." — "Те, що слід". З якою жорстокою усмішкою я ще і ще раз проказував це: "Те, що слід!" Батька не було вдома; а матінка, що від якогось часу майже завжди перебувала в стані глухого роздратування, звернула увагу на мій фатальний вигляд і сказала мені під час вечері: "Чого ти надувся, як сич

на віхолу?" Я тільки поблажливо всміхнувся їй у відповідь і подумав: "Коли б вони знали!" Пробила одинадцята година; я пішов до себе, але не роздягався: я чекав півночі; нарешті пробила й вона. "Пора!" — шепнув я крізь зуби і, застебнувшись доверху, закасавши навіть рукави, пішов у сад.

Я вже заздалегідь вибрав собі місце, де чатувати. В кінці саду, там, де паркан, що відділяв наші володіння од засєкінських, упирався в спільний мур, росла самотня ялина. Стоячи під її низьким густим віттям, я міг добре бачити, скільки дозволяла нічна темрява, що робилося довкола; тут же звивалася стежка, яка завжди здавалася мені таємничою: вона гадюкою повзла попід парканом в тому місці, де було видно сліди ніг, що перелазили через паркан, і вела до круглої альтанки з суцільних акацій. Я добрався до ялини, притулився до її стовбура і почав чатувати.

Ніч була така ж тиха, які і напередодні; тільки на небі було менше хмар — і обриси кущів, навіть високих квітів проступали виразніше. Перші хвилини чекання були нестерпні, навіть страшні. Я зважився на все, я тільки міркував: що мені зробити? Чи гримнути: "Куди йдеш? Стій! Признайся — інакше смерть!", або просто ударити... Кожний звук, кожний шурхіт і шелест видавався мені значливим, незвичайним... Я готувався... Я нахилився вперед... Але минуло півгодини, минула година; кров моя ущухала, холола; свідомість того, що я даремно все це роблю, що я навіть трохи смішний, що Малевський пожартував зо мною, стала прокрадатися мені в душу. Я покинув свою засідку і обійшов весь сад. Як на те, ніде не було чутно анінайменшого шереху; все спочивало; навіть собака наш спав, згорнувшись клубочком біля хвіртки. Я зліз на руїну оранжереї, побачив перед собою далеке поле, згадав зустріч з Зінаїдою і замислився...

Я здригнувся... Мені почувся скрип дверей, потім легкий тріск переламаного сучка... Я двома стрибками спустився з руїни — і завмер на місці. Швидкі, легкі, але обережні кроки ясно чути було в саду. Вони наближалися до мене. "Ось він... Ось він нарешті!" — промайнуло у мене в серці. Я судорожно вихопив ніж з кишені, судорожно розкрив його — якісь червоні іскри закрутились у мене в очах, від страху і люті на голові заворушилося волосся... Кроки прямували просто на мене — я згинався, я поривався їм назустріч... Показалася людина... боже мій! це був мій батько!

Я одразу пізнав його, хоч він весь закутався у темний плащ і капелюх насунув на очі. Навшпиньки пройшов він мимо. Він не помітив мене, хоч я був на видноті, але я так скорчився і зіщулився, що, здається, зрівнявся з самою землею. Ревнивий, готовий убити Отелло враз обернувся на школяра... Мене так злякала несподівана поява батька, що спочатку я навіть не помітив, звідки він ішов і куди зник. Я тільки тоді випростався і подумав: "Чого це батько ходить вночі по саду",— коли знову все затихло довкола. З переляку я упустив ніж в траву, але навіть шукати його не став: мені було дуже соромно. Я враз протверезився. Повертаючись додому, я все-таки підійшов до мого ослінчика під кущем бузини і глянув на віконце Зінаїдиної спальні. Невеликі, трохи вигнуті шибки тьмяно синіли в слабому світлі, що падало з нічного неба. Раптом колір їх почав мінятись... За ними — я це бачив, бачив ясно — обережно і тихо спускалася білувата штора, спустилася до підвіконня — та так і лишилася нерухома.

— Що ж це таке? — проказав я уголос, майже несамохіть, коли знов опинився у себе в кімнаті.— Сон, випадковість чи...— Здогади, які зненацька спали мені на думку, були такі нові й дивні, що я не смів навіть віддатися їм.

XVIII

Уранці я встав з важкою головою. Вчорашнє хвилювання вляглося. Натомість прийшло тяжке нерозуміння і якийсь не звіданий досі смуток — наче в мені щось умирало.

— Що це у вас такий вигляд, як у кролика, в котрого вийняли половину мозку? — сказав мені, зустрівшись зо мною, Лушин.

Снідаючи, я нишком поглядав то на батька, то на матір: він був спокійний, як звичайно, вона, як звичайно, потай дратувалася. Я ждав, чи не заговорить батько зо мною по-дружньому, як це іноді з ним бувало... Але він навіть не приголубив мене своєю щоденною, холодною ласкою. "Розповісти все Зінаїді?..— подумав я.— Адже тепер однаково — все скінчено поміж нами". Я пішов до неї, та не тільки нічого не розповів їй — навіть поговорити з нею, як мені хотілося, не пощастило. До княгині на вакансію приїхав з Петербурга її рідний син, кадет, років дванадцяти. Зінаїда одразу ж доручила мені піклування про свого брата.

— От вам,— сказала вона,— мій любий Володю (вона вперше так мене назвала), товариш. Його теж Володею звати. Прошу вас, полюбіть його, він ще сором'язливий, але в нього добре серце. Покажіть йому Нескучне, гуляйте з ним, візьміть його під свій захист. Ви це зробите, правда? ви теж такий добрий!

Вона ласкаво поклала обидві руки мені на плечі — а я зовсім розгубився. Приїзд цього хлопчика робив і мене самого хлопчиком. Я дивився мовчки на кадета, який так саме мовчки втупив у мене очі. Зінаїда зареготала і підштовхнула нас одне до одного.

— Та обніміться ж, діти!

Ми обнялися.

— Хочете, я вас поведу в сад? — спитав я кадета.

— Будь ласка,— відповів він сиплим, як у справжнього кадета, голосом.

Зінаїда знову розсміялась... Я встиг помітити, що ніколи ще її обличчя не мінилося такими чарівними барвами. Ми з кадетом пішли. У нас в саду була стара гойдалка. Я посадив його на тоненьку дощечку і почав гойдати. Він сидів нерухомо в своєму мундирчику з грубого сукна, з широкими золотими позументами, і міцно тримався за шворки.

— Та ви розстебніть свій комір,— сказав я йому.

— Нічого, ми звикли,— промовив він і відкашлявся.

Він був схожий на свою сестру; особливо очима. Мені було і приємно прислужитись йому, і водночас той самий терпкий сум стиха краяв мені серце. "Тепер я вже справді дитина,— думав я,— а вчора..." Я згадав, де я напередодні упустив ножик, і знайшов його. Кадет випросив його у мене, зірвав товсту стеблину любистку, вирізав з неї дудку і почав висвистувати. Отелло теж посвистів.

Зате ввечері як він плакав, цей самий Отелло, на Зінаїдиних руках, коли, відшукавши його в куточку саду, вона спитала, чого він такий засмучений? Сльози мої покотилися з такою силою, що вона злякалася.

— Що з вами? Що з вами, Володю? — повторювала вона і, бачачи, що я не відповідаю їй і не перестаю плакати, хотіла

було поцілувати мене в мокру щоку. Але я відвернувся од неї і крізь сльози прошепотів:

— Я все знаю; навіщо ви гралися зі мною?.. Навіщо вам було потрібне моє кохання?

— Я винна перед вами, Володю...— мовила Зінаїда.— Ах, я дуже винна...— додала вона і стисла руки.— Скільки в мені поганого, темного, грішного... Але я тепер не граю вами, я вас люблю — ви й гадки не маєте, чому і як... Одначе, що ж ви знаєте?

Що міг я сказати їй? Вона стояла передо мною і дивилась на мене, а я належав їй весь, з голови до ніг, коли вона дивилась на мене... За чверть години я вже бігав з кадетом і Зінаїдою наввипередки; я не плакав, я сміявся, хоч з набряклих повік від сміху котилися сльози; у мене на шиї, замість галстука, була пов'язана Зінаїдина стрічка, і я закричав з радощів, коли мені пощастило впіймати її за стан. Вона робила зо мною все, що хотіла.

XIX

Я потрапив би у велику скруту, коли б мене примусили розповісти докладно про те, що я переживав протягом тижня, після моєї нещасливої нічної експедиції. Це був дивний, гарячковий час, хаос якийсь, в якому вихором кружеляли найпротилежніші почуття, думки, підозри, надії, радощі й страждання; мені було страшно заглянути в себе, якщо тільки шістнадцятилітній хлопець може заглянути в себе, страшно було щось збагнути; я просто поспішав прожити день до вечора; зате вночі я спав... дитяча легковажність мені допомагала. Я не хотів знати, чи кохають мене, і не хотів признатися собі, що мене не кохають; батька я уникав — але

уникати Зінаїди я не міг... Мене пекло як вогнем в її присутності... але для чого мені було знати, що то був за вогонь, на якому я горів і млів,— добре вже те, що мені було солодко мліти й горіти. Я віддавався всім своїм враженням і сам з собою лукавив, відвертався од спогадів і заплющував очі перед тим, що передчував у майбутньому... Ця знемога, мабуть, довго б не тривала... сильний, як грім, удар враз усе припинив і перекинув мене в нову колію.

Повернувшись якось на обід після досить тривалої прогулянки, я був дуже здивований, довідавшись, що маю обідати сам, що батько поїхав, а матінка нездужає, не хоче їсти і замкнулась у себе в спальні. З облич лакеїв я догадався, що сталося щось незвичайне... Розпитувати їх я не зважився, але в мене був приятель, молодий буфетник Пилип, пристрасний любитель віршів і артист на гітарі,— я звернувся до нього. Від нього довідався, що між батьком і матінкою розігралася жахлива сцена (а в дівочій все було до єдиного слова чутно; багато говорилося по-французькому — та покоївка Маша п'ять років жила у швачки з Парижа і все розуміла); що матінка моя дорікала батькові за невірність, знайомство з сусідньою. панночкою, що батько спочатку виправдувався, потім спалахнув і в свою чергу сказав якесь жорстоке слово, "начебто про їхні літа", через що матінка заплакала; що матінка й собі згадала про вексель, нібито виданий старій княгині, і дуже погано про неї говорила, і про панночку теж, і що тут батько їй пригрозив.

— А сталося все лихо,— казав далі Пилип,— через безіменний лист; а хто його написав — невідомо; а то як би все це розкрилося, причини ніякої нема.

— Та хіба щось було? — насилу вимовив я, тимчасом як руки і ноги мої холонули і щось затремтіло в самій глибині грудей.

Пилип багатозначно мигнув.

— Було. Такого не втаїш; вже на що батечко ваш в цьому ділі обережний — але ж треба, приміром, карету найняти абощо... без людей не обійдешся ніяк.

Я відпустив Пилипа — і впав на ліжко. Я не заридав, не вдався у відчай; я не питав себе, коли і як це сталося; не дивувався вже, як це я давно не догадався,— я навіть не нарікав на батька... Те, що я почув, було понад мої сили: це раптове відкриття приголомшило мене... Все було скінчено. Всі квіти мої враз були вирвані і лежали довкола, розкидані й потоптані.

XX

Матінка на другий день сказала, що переїжджає до міста. Вранці батько увійшов до неї в спальню і довго сидів з нею сам на сам. Ніхто не чув, що він їй сказав, але матінка вже не плакала більше; вона заспокоїлась і звеліла подати їй сніданок — але не вийшла і рішення свого не змінила. Пригадую, я проблукав цілий день, але в сад не заходив і ні разу не глянув на флігель, а ввечері я був свідком дивної події: батько мій вивів графа Малевського під руку через залу в передпокій і в присутності лакея холодно сказав йому: "Кілька днів тому вашій вельможності в одному домі показали на двері; а тепер я не вдаватимуся з вами в пояснення, але маю за честь повідомити, що коли ви ще раз завітаєте до мене, то я вас викину у вікно. Мені ваш почерк не до вподоби". Граф похилився, зціпив зуби, зіщулився і зник.

Почали лаштуватися до переїзду в місто, на Арбат, де у нас був дім. Батькові, певно, самому вже не хотілося залишатися більше на дачі; та, видно, він встиг умовити матінку не зчиняти

галасу. Все робилося тихо, без поспіху, матінка звеліла навіть поклонитися княгині й висловити їй жаль, що через хворобу не побачиться з нею до від'їзду. Я блукав, як очманілий,— і одного тільки бажав, щоб швидше все це скінчилося. Одна думка не виходила в мене з голови: як могла вона, молода дівчина — ну, і все-таки княжна,— зважитись на такий вчинок, знаючи, що батько мій людина не вільна, і маючи змогу вийти заміж хоч би, наприклад, за Бєловзорова? На що ж вона сподівалася? Як не побоялась занапастити все своє майбутнє життя? Так, думав я, оце — кохання, оце — пристрасть, оце — відданість... І мені пригадалися слова Лушина: офірувати собою солодко — як для кого. Якось довелося мені побачити в одному з вікон флігеля бліду пляму... "Невже це Зінаїдине обличчя?" — подумав я... І справді, то було її обличчя. Я не витерпів. Я не міг розлучитися з нею, не сказавши їй останнього "прощай". Я вибрав зручну хвилину і пішов у флігель.

У вітальні княгиня зустріла мене своїм звичайним неохайно-недбалим вітанням.

— Що це, батечку, ваші так рано заметушилися? — промовила вона, забиваючи тютюн в обидві ніздрі. Я подивився на неї, і мені одлягло від серця. Слово "вексель", сказане Пилипом, мучило мене. Вона ні про що й гадки не мала... принаймні так мені тоді здалося. Зінаїда вийшла з сусідньої кімнати, в чорній сукні, бліда, з розкрученим волоссям; вона мовчки взяла мене за руку і повела за собою.

— Я почула ваш голос,— почала вона,— й одразу вийшла. І вам так легко було нас покинути, недобрий хлопчику?

— Я прийшов попрощатися з вами, княжно,— відповів я,— мабуть, назавжди. Ви, може, чули — ми від'їжджаємо.

Зінаїда пильно глянула на мене.

— Так, я чула. Спасибі, що прийшли. Я вже думала, що не побачу вас. Не споминайте мене лихом. Я іноді мучила вас, але я все-таки не така, якою ви мене уявляєте.

Вона відвернулась і прислонилась до вікна.

— Далебі, я не така. Я знаю, ви про мене поганої думки.

— Я?

— Так, ви... ви.

— Я? — повторив я гірко, і серце моє затремтіло, як колись під впливом непереможного, невимовного зачарування.— Я? Вірте мені, Зінаїдо Олександрівно, що б ви не зробили, як би ви не мучили мене — я кохатиму й обожнюватиму вас до кінця днів моїх.

Вона рвучко обернулася до мене і, широко розкривши руки, обняла мою голову і міцно та гаряче поцілувала мене. Бозна-кого шукав цей довгий, прощальний поцілунок, але я жадібно випив насолоду від нього. Я знав, що він уже ніколи не повториться.

— Прощайте, прощайте,— повторював я...

Вона вирвалась і пішла. І я пішов. Мені несила передати почуття, з яким я пішов. Я не хотів би, щоб воно колись повторилось; але я вважав би себе нещасним, коли б я ніколи його не зазнав.

Ми переїхали до міста. Не скоро я позбувся минулого, не скоро взявся до роботи. Рана моя поволі загоювалась; але власне проти батька у мене не було лихого почуття. Навпаки,— він наче виріс в моїх очах... Нехай психологи пояснюють цю суперечність як самі знають. Одного разу йшов я бульваром і, на несказанну радість, здибався з Лушиним. Я його любив за його щиру й нелицемірну вдачу, до того ж він був для мене дорогим через ті спогади, які збуджував у мене. Я кинувся до нього.

— А! — промовив він і насупив брови.— Це ви, юначе! Дайте я на вас погляну. Ви все ще жовті, а проте в очах немає колишньої погані. По-людськи дивитесь, а не як кімнатний песик. Це добре. Ну що ж ви? працюєте?

Я зітхнув. Обманювати мені не хотілося, а правду сказати я соромився.

— Ну, нічого,— казав далі Лушин,— не бійтесь. Головне — жити нормально і не піддаватись захопленням. А то яке з того пуття? Куди б хвиля не занесла — все одно зле; хай людина хоч на камені стоїть, та на своїх ногах. Я от кашляю... А Бєловзоров — чували?

— Що таке? Ні.

— Без вісті пропав; кажуть, на Кавказ поїхав. Наука вам, юначе. А все через те, що не вміють вчасно розстатись, розірвати тенета. От ви, здається, вискочили щасливо. Глядіть же! не попадіться знову. Прощайте.

"Не попадуся...— думав я,— не побачу її більше"; але мені судилося ще раз побачити Зінаїду.

XXI

Батько мій щодня виїздив верхи; у нього був чудовий рудувато-чалий англійський кінь з довгою тонкою шиєю і довгими ногами, невтомний і злий. Його звали Електрик. Крім батька, на ньому ніхто їздити не міг. Одного разу він прийшов до мене в доброму гуморі, чого з ним давно не бувало; він лагодився виїхати і вже надів шпори. Я почав просити його взяти мене з собою.

— Давай краще грати в чехарду,— відповів мені батько,— а то ти своїм клепером за мною не поспієш.

— Поспію; я теж шпори надіну.

— Ну, гаразд.

Ми вирушили. У мене був вороненький, кошлатий коник, міцний на ноги і досить баский; правда, йому доводилося щодуху скакати, коли Електрик ішов повною риссю, але я все-таки не відставав. Я не бачив другого такого вершника, як мій батько: він сидів так гарно і недбалоспритно, що, здавалось, і кінь під ним це почував і хизувався ним. Ми проїхали по всіх бульварах, побували на Дівочому полі, перестрибнули через кілька парканів (спочатку я боявся стрибати, але батько зневажав несміливих людей,— і я перестав боятись), переїхали двічі через Москву-ріку, і я вже думав, що ми вертаємось додому, тим більше, що сам батько помітив, що мій клепер втомився, коли це раптом він звернув од мене в бік від Кримського броду і поскакав понад берегом. Я пустився за ним. Порівнявшись з високою купою складених там старих колод, він спритно зіскочив з Електрика, звелів мені злізти і, віддавши поводи свого коня, сказав, щоб я почекав його тут, біля колод, а сам звернув у провулок і зник. Я став походжати

туди й сюди понад берегом, ведучи за собою коней і сварячись з Електриком, який на ходу раз у раз смикав головою, струшувався, форкав, іржав; а коли я зупинявся, бив то одним, то другим копитом землю, вищав, кусаючи в шию мого клепера, словом, поводився як розбещений pur sang[4]. Батько не повертався. Від річки тягло неприємною вогкістю; дрібний дощик непомітно набіг і вкрив малесенькими темними плямами незграбні сірі колоди, біля яких я тинявся і які мені остогидли. Мене брала нудьга, а батька все не було. Якийсь будочник з чухонців, теж весь сірий, з величезним старим, схожим на горщок, ківером на голові і з алебардою (і чого, здавалося, бути будочникові на березі Москвиріки!), підійшов до мене і, звернувши на мене своє старече, зморщене обличчя, сказав:

— Що ви тут робите з кіньми, паничу? Дайте лишень, я подержу.

Я не відповів йому; він попросив у мене тютюну. Щоб відчепитися од нього (до того ж терпець мені уривався), я зробив кілька кроків у той бік, куди пішов батько; потім пройшов провулочок до кінця, повернув за ріг і зупинився. На вулиці, кроків за сорок від мене, перед розчиненим вікном дерев'яного будиночка, спиною до мене, стояв мій батько; він спирався грудьми на підвіконня, а в будиночку, до половини схована фіранкою, сиділа жінка в темній сукні і розмовляла з батьком; ця жінка була Зінаїда.

Я остовпів. Цього я, мушу признатися, ніяк не чекав. Першим рухом моїм було — втекти. "Батько оглянеться,— подумав я,— і я пропав..." Але дивне почуття, почуття, сильніш за цікавість, сильніш навіть за ревнощі, сильніш за страх, спинило мене. Я почав дивитись, я силкувався щось почути. Здавалося, батько наполягав на чомусь. Зінаїда не погоджувалась. Як тепер бачу я її обличчя — засмучене, серйозне, вродливе і з невимовним виразом відданості, суму,

кохання і якогось відчаю — іншого слова я не доберу. Вона щось коротко відповідала, не зводила очей і тільки усміхалася — покірливо і вперто. Однієї цієї усмішки було досить, щоб я пізнав мою колишню Зінаїду. Батько знизав плечима і поправив капелюх на голові — що у нього було ознакою нетерпіння... Потім почулися слова: "Vous devez vous séparer de cette..."[5] Зінаїда випросталась і простягла руку... Раптом у мене перед очима сталося щось неймовірне: батько зненацька підняв хлист, яким струшував порох з поли свого сюртука,— і пролунав різкий удар по цій оголеній до ліктя руці. Я ледве стримався, щоб не скрикнути, а Зінаїда здригнулася, мовчки глянула на мого батька і, повільно піднісши свою руку до губів, поцілувала червоний рубець на ній. Батько шпурнув хлист убік і, рвучко збігши по східцях ганочка, кинувся в дім... Зінаїда обернулась — і, простягнувши руки, закинувши голову, теж відійшла од вікна...

Завмираючи від переляку, з якимсь жахом нерозуміння в серці, кинувся я назад і, пробігши провулок, трохи не впустивши Електрика, повернувся на берег ріки. Я не міг нічого збагнути. Я знав, що на мого холодного і стриманого батька іноді находило шаленство,— і все-таки я ніяк не міг зрозуміти, що це я бачив... Але я одразу відчув, що скільки б я не жив, ніколи не забути мені цього руху, погляду, усмішки Зінаїди, що її образ, цей новий образ, який несподівано постав передо мною, назавжди лишився в моїй пам'яті. Я дивився безтямно на річку і не помічав, що у мене лилися сльози. "Її б'ють,— думав я,— б'ють... б'ють..."

— Ну що ж ти — давай мені коня! — почувся за мною батьків голос.

Я машинально дав йому поводи. Він скочив на Електрика... змерзлий кінь звівся дибки і стрибнув вперед на півтора сажня... але скоро батько приборкав його; він встромив йому в

боки шпори і вдарив кулаком по шиї... "Ех! хлиста немає",— пробурмотів він.

— Куди ж ти подів його? — спитав я батька трохи згодом.

Батько не відповів і поскакав уперед. Я наздогнав його. Мені конче хотілося бачити його обличчя.

— Ти нудьгував без мене? — промовив він крізь зуби.

— Трошки. Де ж ти загубив свого хлиста? — спитав я його знову.

Батько швидко глянув на мене.

— Я його не загубив,— промовив він,— я його кинув.

Він замислився й похилив голову... І отут я вперше і чи не востаннє побачив, скільки ніжності й жалю могли виразити його суворі риси.

Він знову поскакав, і вже я не міг його наздогнати; я приїхав додому через чверть години після нього.

"Оце кохання,— знову казав я собі, сидячи вночі перед своїм письмовим столом, на якому вже почали з'являтися зошити і книжки,— оце пристрасть!... Як, здається, не обуритись, як стерпіти удар від будь-якої!.. від найлюбішої руки! Та, мабуть, можна, коли кохаєш... А я... Я ще думав..."

Останній місяць мене дуже зістарив — і моє кохання, з усіма його хвилюваннями і стражданнями, здалося мені самому чимсь таким маленьким, і дитячим, і мізерним перед тим

іншим, незнаним чимсь, про що я ледве міг догадуватись і що мене лякало, як незнайоме, красиве, але грізне обличчя, що його даремно силкуєшся роздивитись у напівтемряві...

Дивний і страшний сон мені приснився тієї-таки ночі. Мені привиділося, що я входжу в низьку, темну кімнату... Батько стоїть з хлистом у руці і тупотить ногами; в кутку притулилася Зінаїда — і не на руці, а на лобі в неї червона смуга... А за ними обома підводиться весь скривавлений Бєловзоров, розтуляє бліді уста і гнівно погрожує батькові.

Через два місяці я вступив до університету, а через півроку батько мій помер (від удару) в Петербурзі, куди тільки переселився з моєю матір'ю і зо мною. За кілька днів до своєї смерті він дістав листа з Москви, який дуже його схвилював... Він ходив просити про щось матінку і, кажуть, навіть заплакав, він, мій батько! Рано-вранці того дня, коли з ним стався удар, він почав був листа до мене французькою мовою: "Сину мій,— писав він мені,— бійся жіночого кохання, бійся цього щастя, цієї отрути..." Матінка після його смерті послала досить велику суму грошей в Москву.

XXII

Минуло років чотири. Я тільки що скінчив університет і не знав ще до пуття, з чого мені почати, в які двері стукати: тинявся тим часом без діла. Якось увечері я зустрів у театрі Майданова. Він встиг одружитись і влаштуватися на службу; але я не побачив у ньому переміни. Він так само без потреби захоплювався і так само раптово занепадав серцем.

— Ви знаєте,— сказав він мені,— між іншим, пані Дольська тут.

— Яка пані Дольська?

— Хіба ви забули? колишня княжна Засєкіна, в яку ми всі були закохані, та й ви теж. Пригадуєте, на дачі, коло Нескучного.

— Вона дружина Дольського?

— Так.

— І вона тут, в театрі?

— Ні, в Петербурзі, вона цими днями приїхала; збирається за кордон.

— А який у неї чоловік? — спитав я.

— Чудова людина, з достатком. Товариш мій по службі, московський. Ви розумієте — після тієї історії... вам це все, мабуть, добре відомо (Майданов багатозначно посміхнувся)... Їй не легко було знайти собі партію; були наслідки... та з її розумом усе можливо. Підіть до неї; вона вам буде дуже рада. Вона ще погарнішала.

Майданов дав мені Зінаїдину адресу. Вона спинилася в готелі Демут. Давні спогади заворушилися в мене... Я дав собі слово другого ж дня відвідати мою колишню "пасію". Але трапились якісь справи; минув тиждень, другий, і коли я нарешті пішов в готель Демут і спитав пані Дольську — я довідався, що вона чотири дні тому вмерла зовсім несподівано від пологів.

Мене наче в серце щось штовхнуло. Думка, що я міг її побачити і не побачив і не побачу ніколи — ця гірка думка

впилась у мене з усією силою непоправного докору. "Умерла!" — повторив я, безтямно дивлячись на швейцара, потихеньку вибрався на вулицю і пішов, сам не знаючи куди. Все минуле враз спливло і постало передо мною. І от як скінчилось, от до чого, поспішаючи і хвилюючись, прагнуло це молоде, гаряче, блискуче життя! Я це думав, я уявляв собі ці дорогі риси, ці очі, ці кучері — в тісному ящику, в сирому підземному мороці — тут десь, недалеко від мене, поки ще живого і, може, за кілька кроків від мого батька. Я все це думав. Я напружував свою уяву, а тим часом

Із уст байдужих чув я смерті вість,

І сам приймав її байдуже...—

звучало у мене в душі. О молодість! молодість! ні до чого тобі немає діла, ти наче володієш всіма скарбами всесвіту, навіть сум тебе тішить, навіть печаль тобі до лиця, ти самовпевнена й зухвала, ти кажеш: я одна живу — дивіться! — а у самої дні збігають і зникають без сліду і без ліку, і все в тобі зникає, як віск на сонці, як сніг... І, може, вся таємниця твоїх чар таїться не в можливості все зробити, а в можливості думати, що ти все зробиш,— таїться саме в тому, що ти пускаєш за вітром сили, які ні на що інше вжити не зуміла б — в тому, що кожен з нас не на жарт вважає себе марнотратцем, не на жарт думає, що він має право сказати: "О, що б я зробив, коли б я не згаяв марно часу!"

От і я... на що я сподівався, чого я чекав, на яке багате майбуття надіявся, коли ледве проводив зітханням, сумовитим почуттям бистроплинний образ мого першого кохання?

А що справдилось з того, на що я сподівався? І тепер, коли вже на життя моє починають набігати вечірні тіні, що в мене

лишилося свіжішого, дорожчого за спогади про ту вранішню, весняну грозу, що так швидко пролинула?

Але я даремно обмовляю себе. І тоді, у той легковажний, молодий час, я не лишився глухий до сумного голосу, що кликав мене, до врочистого звуку, що долинув до мене з-за могили. Пригадую, за кілька днів після того дня, коли я дізнався про смерть Зінаїди, я сам, з власного непереможного бажання, був при смерті однієї вбогої бабусі, що жила в одному домі з нами. Вкрита лахміттям, на твердих дошках, з мішком під головою, вона трудно і тяжко вмирала. Все життя її минуло в гіркій боротьбі з щоденною нуждою, не бачила вона радості, не куштувала меду щастя — здавалось, як їй не зрадіти смерті, її свободі, її спокою? А тим часом поки її старе тіло ще боролося, поки груди ще болісно здіймалися під холодною як лід рукою, поки не покинули її останні сили, старенька все хрестилась і все шепотіла: "Господи, прости мені гріхи мої",— і тільки з останньою іскрою свідомості зник в її очах вираз жаху перед смертю. І пригадую, що тут, біля одра вбогої бабусі, мені стало страшно за Зінаїду і захотілось помолитися за неї, за батька — і за себе.

Кінець

[1] Тихше! (Франц.)

[2] Авантюристка, шукачка пригод (франц. aventurière).

[3] А, пан паж! (Франц.)

[4] Чистокровної породи кінь (франц.).

[5] Ви повинні розстатися з цією... (Франц.)